

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΤΕΙ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ & ΠΡΟΝΟΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κατανοώντας τον ρόλο της Νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα.

ΦΟΙΤΗΤΗΣ/ ΤΡΙΑ: *Κολλίνα Δήμητρα*

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 16359

ΕΠΟΠΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Δρ. ΜΑΝΤΖΟΥΚΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Τ.Ε.Ι. Ηπείρου

Ιωάννινα 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όσους συνέβαλαν με οποιονδήποτε τρόπο στην εκπόνηση αυτής της εργασίας. Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντά μου Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Στέφανο Μαντζούκα για τη βοήθεια και την άριστη συνεργασία που μου προσέφερε καθ' όλο το διάστημα της εκπόνησης της πτυχιακής εργασίας. Έπειτα θα ήθελα να ευχαριστήσω την Καθηγήτρια κ. Μαίρη Γκούβα για την βοήθεια και τη συνεργασία στο Μάθημα των σεμιναρίων των τελειόφοιτων. Ακόμη θα ήθελα να ευχαριστήσω το διοικητικό προσωπικό, τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης, τόσο της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, όσο και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την βοήθεια που παρείχαν κατά την συλλογή της βιβλιογραφίας. Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω και τους υπαλλήλους των Δημοτικών Βιβλιοθηκών τόσο των Ιωαννίνων όσο και της Βέροιας για την βοήθεια που παρείχαν στην συλλογή της βιβλιογραφίας. Ευχαριστίες οφείλω και στον κ. Νικόλαο Αναστασόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου των Ιωαννίνων που μου επέτρεψε να παρακολουθήσω κατά τη διάρκεια των σπουδών μου μέρος των προσφερόμενων μαθημάτων του ώστε να εγκλιματιστώ στην περίοδο την οποία εξετάζουμε στην παρούσα εργασία. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω την οικογένειά μου που τόσο με ανέχθηκε και μου στάθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της προσπάθειας. Τέλος, ευχαριστώ τον Αιδεσιμολογιώτατο Πρωτοπρεσβύτερο π. Ιωάννη Κίτσιο, Θεολόγο – Ιστορικό, για την πολύτιμη βοήθεια και στήριξη του.

Περιεχόμενα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
3. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	8
3.1.1. Η νοσηλευτική κατά τον 19 ^ο αιώνα. Από την τέχνη στην επιστήμη.	8
3.2.1. Οι απαρχές της νοσηλευτικής στο Νεοελληνικό Κράτος.	14
3.2.2. Η περίοδος 1833-1862. Ο ερχομός της Νοσηλευτικής ως επιστήμης στην Ελλάδα.	18
3.3.1. Κριτική ανάλυση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.	25
3.3.2. Σύνοψη των σημαντικών σημείων της βιβλιογραφίας που αφορά στο θέμα.	28
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	31
4.1. Είδος της Έρευνας	31
4.2. Περιγραφή δείγματος	32
4.3. Κριτήρια αποδοχής/αποκλεισμού βιβλιογραφίας	33
4.4. Συλλογή Δεδομένων.....	34
5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ / ΕΥΡΗΜΑΤΑ.....	39
5.1 Ανάλυση Δεδομένων.....	39
5.1.1. Ιστορία και νοσηλευτική (1 ^η Θεματική Ενότητα).....	39
5.1.2 Νοσηλευτικά ιδρύματα στην Ελλάδα του 19 ^{ου} αιώνα (2 ^η Θεματική Ενότητα).....	40
5.1.3 Θεωρία και νοσηλευτική κατά το 19 ^ο αιώνα (3 ^η Θεματική Ενότητα).....	41
5.1.4 Νοσηλευτική εκπαίδευση και κατάρτιση κατά το 19 ^ο αιώνα (4 ^η Θεματική Ενότητα)	42
6. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ	43
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	46
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	47

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Η νοσηλευτική ακολούθησε την δική της εξέλιξη με βάση τα εκάστοτε ιστορικά συμφραζόμενα της κάθε περιόδου σε διαφορετικούς κάθε φορά τύπους. Όπως κάθε επιστήμη έχει να επιδείξει την δική της ιστορική εξέλιξη μέσα στο χώρο και τον χρόνο.

Σκοπός: Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η προσέγγιση και η κατανόηση της εξέλιξης της νοσηλευτικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα και η μετατροπή της από μια φιλάνθρωπη τέχνη σε μια σύγχρονη επιστήμη.

Υλικό και Μέθοδος: Πραγματοποιήθηκε ανασκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων και σε βιβλιοθήκες. Το υλικό της μελέτης αποτέλεσαν επιλεγμένα βιβλία και άρθρα τα οποία μελετήθηκαν και αποδελτιώθηκαν. Τέθηκε περιορισμός όσον αφορά στη γλώσσα δημοσίευσης των βιβλίων και άρθρων και χρησιμοποιήθηκαν μόνον αυτά που ήταν δημοσιευμένα στην ελληνική και αγγλική γλώσσα.

Αποτελέσματα: Κατά τη διάρκεια της αναζήτησης βρέθηκαν ορισμένα αποτελέσματα. Κατέστη όμως σύντομα σαφές ότι η βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα είναι περιορισμένη και παρωχημένη σχετικά με τις σύγχρονες εξελίξεις της επιστήμης. Παρ' όλα αυτά αξιοποιήθηκε το υλικό που βρέθηκε παρά τις όποιες ελλείψεις.

Συμπεράσματα: Η νοσηλευτική στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο ακολούθησε τη δική της πορεία συμβαδίζοντας πάντοτε με τις διεθνείς εξελίξεις. Από τη φιλάνθρωπη εκείνη τέχνη μετεξελίχθηκε κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες που εξετάζονται στο πλαίσιο της εργασίας, στην σύγχρονη εκείνη επιστήμη που δημιούργησε μια οργανωμένη επαγγελματική ομάδα ανθρώπων με επίκεντρο την παροχή υπηρεσιών υγείας. Η ελληνική νοσηλευτική κατά τον 19^ο αιώνα σύντομα απέκτησε τα θεσμικά εκείνα όργανα που υπέδειξε η εξουσία που προέκυψε από τη δημιουργία του νέου κράτους και μέσα από ένα γόνιμο διάλογο τόσο με τις διεθνείς εξελίξεις όσο και με τις εγχώριες ανάγκες δημιούργησε ένα παραγωγικό πλαίσιο στο οποίο βασίστηκε η ραγδαία στη συνέχεια εξέλιξή της.

Λέξεις ευρετηρίου: Ιστορία της Νοσηλευτικής, Ιστορία της Νοσηλευτικής και Νοσηλευτική, Η ιστορία της νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι., Κατανοώντας το ρόλο της νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Background: Nursing followed her own development in a basis each time of a different history data of place and time. As all other sciences, nursing, has her own historical development due the time.

Aim: To study the historical development of nursing in the greek area during the 19th century and her conversion from a benevolent art to a modern science.

Materials and methods: During this study was done a search in greek and international bibliography in data basis and in libraries. The material that was used for the study was chosen articles and books that were studied. During the search was used a restriction in the language of the articles and the books. They were chosen texts only in the greek and English language.

Results: The search gave some results. It was clear that the bibliography about the subject was confined and was not following the developments of the modern science. So, this study was based in this bibliography.

Conclusions: Nursing in Greece followed her own development also following the developments in the international area. From the benevolent art was transformed due to individual stats that are referred in this study, to a modern science that produced an organized professional team of people that provided health care. During the 19th century, greek nursing got the necessary institutions that were produced in the new state and via a dialogue with the international and indigenious developments and produced the basis in which was based the rapid development of the greek nursing in the 20th century.

Key Words: History of nursing, History of nursing and nursing, The history of greek nursing during the 19th century, Nursing in Greece during the 19th century, Understanding the role of nursing in Greece during the 19th century.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θέμα το οποίο πραγματεύεται η παρούσα μελέτη είναι η ιστορική πορεία και ο ρόλος της νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα, γεγονός το οποίο φαίνεται και από τον τίτλο «Κατανοώντας τον ρόλο της Νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα».

Η νοσηλευτική από μια τέχνη φιλανθρωπικού περιεχομένου που συνέβαλε στη βοήθεια του ανθρώπου που έπασχε μετατράπηκε σταδιακά σε μια επιστήμη, σε ένα συγκροτημένο επαγγελματικό κλάδο, μέσω του οποίου παρέχονται συγκεκριμένες υπηρεσίες υγείας. Στο πλαίσιο της μελέτης μας εξετάζουμε το παράδειγμα της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα και προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τους πολλαπλούς εκείνους ρόλους που κλήθηκε να παίξει η νοσηλευτική κατά τη διάρκεια του ελληνικού 19^{ου} αιώνα.

Η εργασία διαρθρώνεται σε 6 κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο είναι η εισαγωγή. Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στους στόχους και τους σκοπούς αυτής της μελέτης. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται μια ευρύτερη αναφορά στον ελληνικό 19^ο αιώνα και φυσικά αναλύεται η βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορική εξέλιξη της νοσηλευτικής κατά την περίοδο αυτή. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται η μέθοδος που ακολουθήθηκε, η ηλεκτρονική έρευνα που έγινε καθώς επίσης και τα αποτελέσματα που αυτή έδωσε. Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύονται τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής ενώ τέλος στο έκτο κεφάλαιο γίνεται μια προσπάθεια σύνδεσης των ευρημάτων αυτών με την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Την εργασία ολοκληρώνουν τα συμπεράσματα και η βιβλιογραφία.

2. ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης της νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Μέσω αυτής της μελέτης καταδεικνύεται η εξέλιξη της νοσηλευτικής από μια φιλάνθρωπη τέχνη σε μια σύγχρονη επιστήμη. Ταυτόχρονα όμως επιχειρείται η κατανόηση του ρόλου της Νοσηλευτικής σε συνδυασμό με τις τρέχουσες εξελίξεις στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

Η εξέλιξη της Νοσηλευτικής ως επιστήμης από την Ευρώπη στη χώρα μας κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα σχετίζεται άμεσα και με κάποιες πολιτικές επιλογές. Πρόκειται για μια διττή σχέση. Αφ' ενός η Νοσηλευτική έρχεται και καθιερώνεται, αφ' ετέρου όμως η πολιτική εξουσία κάνει χρήση του νέου αυτού εργαλείου ώστε να παρουσιάσει ένα κοινωνικό και φιλολαϊκό πρόσωπο στην ευρύτερη κοινωνία.

Οι λόγοι που υποχρεώνουν την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας είναι σύνθετοι. Η εργασία αυτή έρχεται να ικανοποιήσει τα προσωπικά μου ενδιαφέροντα σχετικά με την ιστορία της νοσηλευτικής στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο τα οποία μου δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Απ' την άλλη πιστεύω πως το εν λόγω θέμα δεν έχει εξαντληθεί ερευνητικά μέχρι σήμερα και ότι πρέπει οι νέες γενιές επιστημόνων νοσηλευτών να εγκύψουν περισσότερο σε τέτοια ζητήματα ώστε να αναδείξουν την πλούσια ιστορική παρακαταθήκη του κλάδου μας, σεβόμενοι όμως πάντα τα όσα μπορεί να μας προσφέρει και η καθ' αυτό πολιτική και κοινωνική ιστορία.

Στόχοι της εργασίας αυτής είναι:

1. να μελετήσει την ιστορική εξέλιξη της νοσηλευτικής στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα
2. να κατανοήσει πως επηρεάστηκε από τις κοινωνικό-πολιτικές δομές του 19^{ου} αιώνα στην Ελλάδα
3. να παρουσιάσει πιθανές σχέσεις της εξουσίας με τη νοσηλευτική

Απαραίτητη προϋπόθεση είναι να δούμε τα γεγονότα μέσα από τα γεγονότα κι όχι από τα μάτια του σήμερα αλλιώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να παρανοήσουμε τα τεκταινόμενα μιας περιόδου με διαφορετικά δεδομένα απ' ότι η δική μας.

3. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

3.1.1. Η νοσηλευτική κατά τον 19^ο αιώνα. Από την τέχνη στην επιστήμη.

Ο 19^{ος} αιώνας καλύπτει χρονικά την περίοδο 1801-1900. Πρόκειται για έναν αιώνα πλούσιο σε γεγονότα μείζονος σημασίας, τα οποία εν πολλοίς καθόρισαν το ευρύτερο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης και για τον επόμενο αιώνα. Ο αιώνας των επαναστάσεων, όπως επικράτησε να αποκαλείται ο 19ος αιώνας στην ιστοριογραφία, έδωσε μια πλειάδα εθνικών και αστικών επαναστάσεων σε όλο τον κόσμο με επίκεντρο την ευρωπαϊκή ήπειρο (Τσιρπανλής, 1993).

Αφορμή για όλες αυτές τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο στάθηκε το ήδη από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα διαμορφούμενο σταδιακά κίνημα του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός αφορούσε μια σειρά αρχών και ιδεών τα οποία επηρέασαν τις επιστήμες αλλά και την τέχνη στο σύνολό τους και τροφοδότησε την Γαλλική Επανάσταση (1789) με έναν ιδεολογικό προσανατολισμό. Οι αρχές αυτές μέσω της έντονης εμπορικής κινητικότητας της εποχής αλλά ταυτόχρονα και λόγω των μακροχρόνιων ναπολεόντειων πολέμων και κατακτήσεων διαδόθηκαν σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό κόσμο (Κρεμμυδάς, 2012).

Οι ιδέες αυτές τροφοδότησαν τον ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα ακμάζοντα υπόδουλο ελληνισμό ώστε να τις μπολιάσει με τις δικές του προοπτικές και επιδιώξεις δημιουργώντας μια νέα τάση του διαφωτισμού με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η τάση αυτή, την οποία συνηθίζουμε να αποκαλούμε Νεοελληνικό Διαφωτισμό, και την υπηρέτησαν πλήθος λογίων και κληρικών, έθετε ως προϋπόθεση για την ανάσταση του Γένους την πρότερη εκπαιδευτική και μορφωτική του αναγέννηση (Δερτιλής, 2006).

Η οικονομική ανάπτυξη, απόρροια των ρωσοτουρκικών συνθηκών του 18^{ου} αιώνα, η πνευματική ανακαίνιση, ο από δεκαετίες ήδη ακμάζων κλεφταρματολισμός και

ταυτόχρονα η συσσωρευμένη εμπειρία των «φυσικών» αρχών του υπόδουλου Γένους (κληρικών, προεστών, Φαναριωτών κλπ) δημιούργησε εκείνες τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την μεγάλη επανάσταση του 1821 (Δερτιλής, 2006). Η επανάσταση του 1821, στο πλαίσιο των ευρύτερων εξελίξεων στην νοτιοανατολική μεσόγειο και στα εδάφη που ήλεγχε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οδήγησε σε μια αλυσιδωτή αντίδραση στην περιοχή των Βαλκανίων (Τσιρπανλής, 1993). Η κινητοποίηση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής – παρά τις όποιες αρχικές αντιδράσεις τους – έφερε την ανάμειξή τους στο ζήτημα της ελληνικής επανάστασης μέσω της ναυμαχίας του Ναυαρίνου, οπότε και δρομολογείται η ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (Κρεμμυδάς, 2012).

Το νέο ελληνικό κράτος, ρημαγμένο οικονομικά από τον δεκαετή πόλεμο της ανεξαρτησίας, φτωχό και αδύναμο κλήθηκε να σταθεί στις περιστάσεις της εποχής και να προσαρμοστεί στα δεδομένα της εποχής μεταμορφωμένο σταδιακά σε ένα νεωτερικού τύπου αστικό κράτος μιμούμενο τα ανάλογα δυτικά κράτη (Κρεμμυδάς, 2012). Η επιτακτική ανάγκη για την κάλυψη βασικών αναγκών ανέστειλε και καθυστέρησε πρωτοβουλίες που αφορούσαν το κράτος πρόνοιας. Εξ άλλου ας μην λησμονούμε ότι η ιδέα αυτή δεν συναντάται αυτή την εποχή ούτε στα κράτη της Δύσης. Οι τάσεις αυτές αν και διάχυτες στο νέο κράτος ήδη από την ανεξαρτησία του δεν είδαν πρακτική εφαρμογή μέχρι τα τέλη σχεδόν του 19^{ου} αιώνα.

Ανασταλτικός παράγοντας προς αυτή την κατεύθυνση στάθηκε η πολιτική της Αντιβασιλείας και του Όθωνα. Ο Όθωνας, γιος του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου, επιβλήθηκε από τις Δυνάμεις ως νέος μονάρχης του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου. Ο Όθωνας, μη αποδεχόμενος τα δάνεια του Αγώνα -τα δάνεια δηλαδή που σύναψε η επαναστατημένη ακόμα προσωρινή κυβέρνηση- απομόνωσε για δυο σχεδόν δεκαετίες την ελληνική οικονομία από τις ευρωπαϊκές αγορές της εποχής (Δερτιλής, 2006). Η απολυταρχική πολιτική του Όθωνα και οι παρεμβάσεις του ενάντια στους Έλληνες πολιτικούς της εποχής του οδήγησε λόγω της έντονης δυσαρέσκειας σε μια στάση εναντίον του. Η στάση αυτή, γνωστή ως το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, ανάγκασε τον Όθωνα να παραχωρήσει σύνταγμα. Έτσι, η Ελλάδα από απόλυτη μοναρχία μετετράπη σε συνταγματική μοναρχία (Κρεμμυδάς, 2012).

Στη νέα αυτή περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας θα κυριαρχήσει η ιδέα του αλυτρωτισμού. Ο αλυτρωτισμός, ο οποίος σήμαινε την ανάγκη για την προσάρτηση

νέων εδαφών τα οποία ιστορικά ανήκουν στο ελληνικό βασίλειο, εκφράστηκε στην Ελλάδα ως «Μεγάλη Ιδέα». Η έννοια αυτή της Μεγάλης Ιδέας, την οποία φαίνεται να εισηγήθηκε ο Ι. Κωλέττης στη διάρκεια των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης για το νέο σύνταγμα, θα ακολουθήσει την πολιτική ιστορία της χώρας μέχρι και την Μικρασιατική Καταστροφή (1922) (Κρεμμυδάς, 2012).

Η κατάσταση αυτή παρά τις αρχικές αντίθετες εντυπώσεις επανήλθε αργά ή γρήγορα στα ίδια. Οπότε με νέα στάση το 1862, ο Όθων κηρύττεται έκπτωτος του θρόνου του και εκδιώκεται από την Ελλάδα (Κρεμμυδάς, 2012). Νέος μονάρχης εκλέγεται ο Γεώργιος Γουλιέλμος των Γλυξβούργων εκ του βασιλικού οίκου της Δανίας, ο οποίος εγκαθίσταται στη χώρα ένα χρόνο αργότερα, αφού πρώτα ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της Εθνοσυνέλευσης. Ταυτόχρονα, λαμβάνει ως δώρο από την Αγγλία τα Επτάνησα, τα οποία προσαρτώνται στο ελληνικό βασίλειο (Κρεμμυδάς, 2012).

Η βασιλεία του Γεωργίου χαρακτηρίζεται από τις έντονες παρεμβάσεις του παλατιού στην πολιτική ζωή. Η κατάσταση αυτή θα διαφοροποιηθεί από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας (1870), οπότε και η εμπλοκή του νέου πολιτικού Χαρίλαου Τρικούπη στα πολιτικά πράγματα θα επιφέρει σταδιακά σημαντικές αλλαγές (Δερτιλής, 2006). Ο Χαρίλαος Τρικούπης θα είναι ο πρώτος ο οποίος θα εισάγει την έννοια του εκσυγχρονισμού κατά τα δυτικά πρότυπα και θα πασχίσει να αναμορφώσει την Ελλάδα τόσο σε επίπεδο θεσμών όσο και υποδομών (Κρεμμυδάς, 2012). Με σκοπό την εφαρμογή του πολιτικού του προγράμματος προχώρησε στην σύναψη πολλών δανείων στα οποία τα δημόσια δημοσιονομικά της χώρας δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν όπως περίμενε. Αποτέλεσμα ήταν η χώρα να οδηγηθεί στην πτώχευση του 1893 (Δερτιλής, 2006).

Ο αιώνας αυτός θα βρει τη χώρα σε έντονη οικονομική δυσμένεια, κάτω από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, αποδυναμωμένη στρατιωτικά από τον ατυχή πόλεμο του 1897 και με οποιαδήποτε ελπίδα για αλλαγή και βελτίωση της καθημερινότητας άπιαστο όνειρο (Κρεμμυδάς, 2012). Κατ' αυτόν τον τρόπο οδηγούμαστε στον 20ο αιώνα και στην πρώτη δεκαετία του που υπήρξε μια δεκαετία ανόρθωσης και ανάκαμψης για το ελληνικό βασίλειο.

Σε αυτό το πλαίσιο θα μελετήσουμε τη νοσηλευτική.

Η νοσηλευτική, όπως άλλωστε δηλώνει και η ίδια η λέξη, αφορά την παροχή βοήθειας σε κάποιον που έχει ανάγκη, εξαιρέτως δε σε κάποιον τραυματισμένο. Ως εκ τούτου

είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε πως η ιστορική εξέλιξη της νοσηλευτικής βρίσκεται σε έντονο διάλογο τόσο με την ιστορία της ιατρικής, όσο και με την ιστορία των πολέμων (Ρηγάτος, 2006).

Ταυτόχρονα δεν πρέπει να αγνοήσουμε και μια ακόμα σύνθετη διάσταση του θέματος. Ήδη από την πρώτη αρχή της ιστορίας ο άνθρωπος προσπάθησε να εξασφαλίσει με κάθε μέσο την υγεία και την ευεξία (Κουρκούτα, 2010). Η σπουδαιότητα της υγείας για την ζωή του την μετέθεσε στη σφαίρα του μεταφυσικού. Έτσι προέκυψαν μια πλειάδα εθιμικών ενεργειών και πράξεων που αποσκοπούσαν ακριβώς σε αυτό (Φερεντίνου, 2013). Εξ άλλου δεν πρέπει να λησμονούμε πως ο προνεωτερικός κόσμος χαρακτηρίζεται από μια έντονη θρησκευτικότητα. Οι ενέργειες αυτές οι οποίες εν πολλοίς έχουν άμεση σχέση με την ευρύτερη επαφή του ανθρώπου τόσο με την πίστη του (όποια κι αν είναι αυτή) όσο και με τη μαγεία επιβίωσαν και σε εποχές που καλλιεργήθηκε η επιστήμη (Ρηγάτος, 2006). Απόγονος τέτοιων πρακτικών είναι η λαϊκή ιατρική και όλες εκείνες οι εθιμικές πράξεις και ενέργειες με τις οποίες ο λαϊκός άνθρωπος θέλησε να δώσει λύσεις στο πρακτικό αυτό ζήτημα της εξασφάλισης της υγείας του (Λουκάτος, 1992).

Όπως γίνεται κατανοητό, περίθαλψη και μέριμνα για την υγεία και ευεξία του ανθρώπου υπήρξε πολύ πριν από την επίσημη διακήρυξη της νοσηλευτικής ως επιστήμης κατά τον 19^ο αιώνα. Δεν είναι ζήτημα όμως της παρούσας εργασίας να αναλωθεί στην παρουσίαση όλων εκείνων των δεδομένων που αφορούν σε αυτές τις πρακτικές στον ελλαδικό χώρο πριν την καθιέρωση της νοσηλευτικής ως επιστήμης. Οφείλουμε πάντως επιγραμματικά να αναφέρουμε ότι από την αρχαιότητα στο μεσαίωνα κι από εκεί στο νεώτερο κόσμο οι άνθρωποι αναζητούσαν τρόπους να παρέχουν ο ένας στον άλλο βοήθεια όταν αυτό κρίνονταν απαραίτητο (Ρηγάτος, 2006)

Η νοσηλευτική στον δυτικό κόσμο μέχρι τις απαρχές της Αναγέννησης, ακολουθεί τους δικούς της ρυθμούς και τη δική της εξέλιξη. Παρ' όλα αυτά είναι συνυφασμένη εν πολλοίς με τον εκκλησιαστικό χώρο και κυρίως με τα μοναστήρια (Κουρκούτα, 2010). Η κατάσταση αυτή φαίνεται να αλλάζει προοδευτικά με την εξέλιξη στον χώρο των ιατρικών επιστημών στο πλαίσιο της Αναγέννησης ήδη από τον 15^ο αιώνα. Οι εξελίξεις αυτές δημιούργησαν το πρόσφορο εκείνο έδαφος για να φθάσουμε στην επιστημονική καθιέρωση και θεσμοθέτηση της ιατρικής επιστήμης στα χρόνια του διαφωτισμού κατά τον 18^ο αιώνα (Ρηγάτος, 2006). Η καθυστέρηση αυτή της

νοσηλευτικής έναντι της ιατρικής σχετίζεται άμεσα με τις απόψεις που διατύπωσε ο Μαρτίνος Λούθηρος με την Μεταρρύθμιση που πρότεινε στην Καθολική Εκκλησία και από την οποία προέκυψαν οι διαμαρτυρόμενοι χριστιανοί που επικράτησαν στη Βόρεια Ευρώπη. Ο Λούθηρος πίστευε ότι η δράση των μονών έπρεπε να περιοριστεί με αποτέλεσμα να περιοριστούν και τα έργα φιλανθρωπίας (Κουρκούτα, 2010).

Η κατάσταση αυτή άρχισε να αλλάζει με την εξάπλωση των ιδεών του διαφωτισμού και την εντατικοποίηση των θετικών επιστημών ήδη από τον 18^ο και καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα όπου σημαντικές επιστημονικές ανακαλύψεις βελτίωσαν το επίπεδο της γνώσης και των εργαλείων που χρησιμοποιούσαν οι ιατροί. Οι προϋποθέσεις αυτές και η εντατικοποίηση της παραγωγής τους μετά τη βιομηχανική επανάσταση δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της νοσηλευτικής επιστήμης (Κουρκούτα, 2010).

Οι νοσηλεύτριες, μεταξύ φιλάνθρωπης διακονίας και γνώσης που παράγεται από την επισταμένη παρατήρηση και την έρευνα, προσφέρουν ήδη από το 19^ο αιώνα τις υπηρεσίες τους στους πάσχοντες. Καθοριστικό ρόλο στην καθιέρωση του ρόλου των νοσηλευτριών και την αποδοχή τους, έπαιξαν νοσηλεύτριες που προέρχονταν από προτεσταντικές κοινότητες που οργάνωσαν εντατικές φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτό της Αγγλίδας Ελισάβετ Φράι (Ρηγάτος, 2006).

Η Ελισάβετ Φράι ανέπτυξε μια έντονη κοινωνική δραστηριότητα αρχικά στον τόπο καταγωγής της στο Norwick της Αγγλίας και στη συνέχεια στο Λονδίνο και στο σύνολο της χώρας της. Η μέριμνά της εστίαζε στους φυλακισμένους και τους ασθενείς. Το παράδειγμά της γρήγορα μεταδόθηκε και σε άλλες χώρες της γηραιάς ηπείρου όπως ήταν η Αμαλία Ζίβεκινγκ και ο πάστορας Θεόδωρος Φλίντερ στις περιοχές της βόρειας Γερμανίας (Κουρκούτα, 2010). Ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τέτοιες παρόμοιες αδελφότητες από ευαισθητοποιημένους ανθρώπους και με βάση τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν ιδρύθηκαν σε όλα τα μεγάλα κράτη της Ευρώπης καθώς επίσης και στις Η.Π.Α. και τον Καναδά. (Ρηγάτος, 2006).

Παρ' όλα αυτά η συστηματική κατάρτιση των νοσηλευτών και η δημιουργία μιας εξειδικευμένης επαγγελματικής ομάδας ήρθε μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου. Ο Κριμαϊκός πόλεμος που έλαβε χώρα στη χερσόνησο της Κριμαίας μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας εναντίον της Ρωσσίας μεταξύ 1854-1856 προέκυψε λόγω της διαμάχης της Γαλλίας και της Ρωσσίας σχετικά με την κυριαρχία στους Αγίους Τόπους και τον

Πανάγιο Τάφο (Τσιρπανλής, 1993). Κατά τη διάρκεια του πολέμου αυτού, πολλοί τραυματίες χάνονταν λόγω της ελλιπέστατης παροχής πρώτων βοηθειών. Έτσι ο πολεμικός ανταποκριτής των Times του Λονδίνου Russel ζητά μέσα από το φλογερό του λόγο από τον αγγλικό λαό να στηρίζει τους τραυματίες στρατιώτες του. Με αφορμή αυτά τα άρθρα η νοσηλεύτρια Φλώρενς Νάιτινγκέιλ αποφασίζει να μεταβεί στο μέτωπο και να ενισχύσει τους τραυματίες του πολέμου (Κουρκούτα, 2010). Η μετάβαση αυτή είναι μια σημαντική στιγμή για τη σύγχρονη νοσηλευτική επιστήμη. Εξ άλλου ας μην λησμονούμε πως ο τρόπος λειτουργίας των μαχών καθ' όλο τον 19^ο αιώνα έφερε πολλούς τραυματίες. Έτσι, ως φυσικό επακόλουθο υπήρξε ανάγκη οι μεγάλοι τακτικοί στρατοί της εποχής να μεριμνήσουν σχετικά με την παροχή πρώτων βοηθειών στους τραυματίες (Ρηγάτος, 2006).

Η δράση της Νάιτινγκέιλ κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου στάθηκε η αφορμή ώστε να εντατικοποιηθεί η μέριμνα για τους τραυματίες στρατιώτες. Η παροχή πρώτων βοηθειών στους τραυματίες είχε ως αποτέλεσμα την μείωση των θανάτων και την αύξηση των πιθανοτήτων για έναν τραυματία στρατιώτη να επιβιώσει μετά τον τραυματισμό του στο πεδίο της μάχης (Κουρκούτα, 2010). Η Νάιτινγκέιλ, τιμήθηκε από τη Μεγάλη Βρετανία μετά το τέλος του πολέμου και συνέβαλε στην οργάνωση τόσο νοσοκομείων όσο κυρίαρχα και σχολών για την κατάρτιση και εκπαίδευση των νέων νοσηλευτών. Δεν αποκαλείται άλλωστε άδικα από πολλούς ως η μητέρα της νεώτερης νοσηλευτικής επιστήμης (Ρηγάτος, 2006).

Τις πρακτικές αυτές που εφάρμοσε πρώτη η Μεγάλη Βρετανία, ακολούθησαν και άλλες χώρες του δυτικού χώρου τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική. Σημαντική εξέλιξη στο δρόμο της νοσηλευτικής προς την επιστημονική θεσμοθέτησή της υπήρξε η παραγωγή σημαντικών θεωρητικών συγγραμμάτων από νοσηλεύτριες όπως η Νάιτινγκέιλ, η Φένγουικ και άλλες. Σημαντικός σταθμός σε όλη αυτή τη διαδικασία στάθηκε το 1899 η ίδρυση του Διεθνούς Συμβουλίου των Νοσηλευτών (I.C.N.) (Κουρκούτα, 2010).

3.2.1. Οι απαρχές της νοσηλευτικής στο Νεοελληνικό Κράτος.

Όπως έγινε ήδη κατανοητό από την προηγούμενη ενότητα η νοσηλευτική υπό την έννοια της φιλάνθρωπης διακονίας του πάσχοντος ανθρώπου δεν είναι μια καινούργια πρακτική. Αφορά κάθε ανθρώπινη κοινωνία σε κάθε χώρο και χρόνο. Έτσι, κατ' επέκτασιν και στον ελλαδικό χώρο υπ' αυτή την έννοια δεν ήταν μια καινούργια πρακτική. Η καινούργια πρακτική αφορά τη νοσηλευτική ως μία των σύγχρονων επιστημών η οποία δηλαδή βασίζεται πλέον στην παρατήρηση, στο πείραμα, στη μεθοδολογία, στο σκοπό. Και ως τέτοια η νοσηλευτική φθάνει στην Ελλάδα κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (Κουρκούτα, 2010).

Η μελέτη αυτή της ιστορίας της νοσηλευτικής δεν μπορεί όμως να γίνει έξω από τα ιστορικά δεδομένα που υπήρχαν στη χώρα μας κατά τον περασμένο αιώνα. Ο Μαντζούκας που ασχολήθηκε με το ανάλογο ζήτημα για τη νοσηλευτική της Μεγάλης Βρετανίας παρατηρεί πως δεν μπορεί να γίνει η αναβίωση και αναδόμηση του παρελθόντος έξω από τις κοινωνικές, ιδεολογικές και οικονομικές πραγματικότητες μιας συγκεκριμένης εποχής (Mantzoukas, 2002).

Η κατάσταση αυτή αποτελεί προϊόν όμως μια μακράς περιόδου που ξεκινά ήδη από το 1750 και εντείνεται καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η πνευματική ζύμωση μεταξύ Ανατολής και Δύσης επηρέασε ιδιαίτερα και την ιατρική σκέψη στην περιοχή μας. Έτσι πλήθος ελληνόγλωσσων βιβλίων ιατρικού περιεχομένου κυκλοφορούν από Έλληνες αποφοίτους ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την είσοδο της νεωτερικής ιατρικής επιστήμης στα ελληνικά πράγματα ήδη από αυτή την τόσο πρόωμη φάση της. Εξ άλλου ήδη από μια προγενέστερη φάση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού υπήρξαν περιπλανώμενοι ή και μόνιμα κατά περιοχές εγκατεστημένοι ιατροί που ασκούσαν την επιστήμη τους κυρίως στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας (Καραμπερόπουλος, 2003).

Παρά την έντονη αυτή κινητικότητα στο χώρο της ιατρικής, η νοσηλευτική κατά τη νεωτερική της αντίληψη θα καθυστερήσει ακόμα. Στον χώρο της βαλκανικής θα εξακολουθήσει να ασκείται κυρίως κατ' οίκον με κύριες αρωγούς στην όλη διαδικασία τις γυναίκες των οικογενειών. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις τα μοναστήρια και άλλα εκκλησιαστικά ιδρύματα διατήρησαν τον νοσηλευτικό τους ρόλο. Τα μέσα τα οποία χρησιμοποιούνταν με σκοπό τη νοσηλεία ανήκουν περισσότερο στο χώρο της λαϊκής ιατρικής και της θρησκευτικής εθιμικής λαογραφίας

και λιγότερο στην συστηματική επιστήμη που δειλά ακόμα τότε άρχισε να κάνει την εμφάνισή της (Λουκάτος, 1992).

Οι επιστήμες που άρχισαν να καλλιεργούνται στον ευρωπαϊκό χώρο σύντομα διαχύθηκαν και στον ελλαδικό χώρο. Πέραν των βιβλίων και της γνώσης όπως είδαμε παραπάνω να διαδίδονται σε ευρεία κλίμακα, σύντομα διαδόθηκαν και πρακτικές που αφορούσαν στην παροχή ιατρικής και νοσηλευτικής κατ' επέκταση περίθαλψης. Στο πλαίσιο αυτό ιδρύθηκε ήδη το 1802 με πρωτοβουλία του Ιωάννη Καποδίστρια η Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κέρκυρας (Κουρκούτα, 2010). Λίγα χρόνια αργότερα, μόλις το 1805 ιδρύεται η Ιόνια Ακαδημία. Στη σχολή αυτή, που λειτούργησε με κάποια διαλλείματα από το 1805 έως το 1864, οπότε και η προσάρτηση της Επτανήσου στην Ελλάδα, διδάσκονταν μαθήματα δημόσιας υγιεινής, παιδοκομίας, προληπτικής ιατρικής και μαιευτικής. Στις κινήσεις αυτές θα συνέβαλλε οπωσδήποτε η φυσική αλλά κυρίως η ιστορική συνάφεια των Ιονίων Νήσων με τη Δύση (Κουρκούτα, 2010). Η κίνηση αυτή περί την ιατρική δεν μπορούσε να αφήσει αδιάφορες και τις οθωμανικές κυβερνήσεις. Έτσι το 1815 ιδρύεται στην Πόλη το φρενοκομείο του Σουλεϊμάν. Δεδομένου ότι η φρενοβλάβεια υπήρξε μια ασθένεια που προστάτευε το κοράνι, οι οθωμανικές αρχές διατήρησαν για πολλούς αιώνες πληθώρα ανάλογων ιδρυμάτων αλλά με παραμελημένη την ιατρική περίθαλψη (Κουρκούτα, 2010).

Το 1821, και υπό το πρίσμα πολλών διαφορετικών συμβαλλόμενων συνιστωσών ξεσπά στις ευρωπαϊκές κτήσεις του Οθωμανού Σουλτάνου με επίκεντρο την περιοχή της Πελοποννήσου μια εξέγερση των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Η Επανάσταση αυτή, γνωστή ως Μεγάλη Επανάσταση ή ως Επανάσταση του 1821, θα οδηγήσει σε μια σειρά εχθροπραξιών δεκαετούς διάρκειας στο σύνολο της βαλκανικής και θα φέρει ως αποτέλεσμα την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου στα 1830 (Κρεμμυδάς, 2012).

Τα μέσα διεξαγωγής του πολέμου υπήρξαν πενιχρά. Οι εξεγερμένοι, άτακτες ένοπλες ομάδες υπό την καθοδήγηση έμπειρων κλεφτών κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τακτικά οργανωμένους στρατιωτικούς σχηματισμούς που είχαν εκπαιδευτεί κατά τα δυτικά πρότυπα της εποχής (Κακούρη, 2013).

Η ανισότητα αυτή μέσα σε συνδυασμό με την ανισότητα των δυνάμεων μεταξύ των δύο συμβαλλόμενων σχηματισμών επέφερε πλήθος τραυματιών που έπρεπε να λάβουν την ανάλογη περίθαλψη ώστε να πολεμήσουν και πάλι. Τον κύριο όγκο αυτής της

διακονίας ανέλαβαν μεγάλα μοναστικά κέντρα της βαλκανικής. Μεταξύ αυτών ήταν η Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, η Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα, του Προυσού στην Ευρυτανία, της Δομπούς στη Βοιωτία, Μονή Οσίου Λουκά Βοιωτίας, της Ευαγγελιστρίας Σκιάθου και άλλες πολλές (Κουρκούτα, 2010). Επιπλέον κατά τη διάρκεια του αγώνα ιδρύθηκαν και πολλά νοσοκομεία άλλοτε εφήμερα κι άλλοτε μονιμότερα σε περιοχές κοντά στα κέντρα των μαχών όπως ήταν η Καλαμάτα, ο Μυστράς, το Ναύπλιο, η Βυτίνα, τα Καλάβρυτα, η Πάτρα, το Άργος, η Ακροκόρινθος, η Σύρος, ο Πόρος, η Ύδρα, η Σαλαμίνα, το Μεσολόγγι και άλλα (Κουρκούτα, 2010).

Στα ιδρύματα αυτά παρέχονταν στοιχειώδης περίθαλψη είτε από ιατρούς που κατά την προγενέστερη περίοδο μορφώθηκαν στα πανεπιστήμια της Δύσης και κυρίως σε αυτά της Ιταλίας, είτε φιλέλληνες ξένοι ιατροί που ήρθαν να προσφέρουν εθελοντικά στον δοκιμαζόμενο χριστιανικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Συν τοις άλλοις υπήρξαν και πολλοί εμπειρικοί ιατροί της προγενέστερης περιόδου που ασκούσαν εμπειρικά την λαϊκή ιατρική που βασίζονταν στη συσσωρευμένη εμπειρία της κοινότητας (Κουρκούτα, 2010).

Στην παροχή νοσηλείας κατά τους χρόνους της ελληνικής επανάστασης καθοριστική υπήρξε η συμβολή των γυναικών. Οι γυναίκες οργανωμένες ή και ιδιωτικά κατ' οίκον προσέφεραν περίθαλψη στους τραυματίες των μαχών, τις περισσότερες φορές μελών των διευρυμένων οικογενειών της εποχής ή και σε άγνωστους στο πλαίσιο της φιλάνθρωπης δράσης (Φερεντίνου, 2013). Μεταξύ αυτών υπήρξαν και ονομαστές προσωπικότητες όπως ήταν η Μαριώ του Καραϊσκάκη, η Μεσολογγίτισσα Αλτάνα και ο ιατρός σύζυγός της Ιωάννης Μάγιερ αλλά ακόμα και η Μαντώ Μαυρογένους (Ρηγάτος, 2006). Ξεχωριστή όμως μνεία πρέπει να γίνει στους ανώνυμους εκείνους μοναχούς και τις μοναχές που προσέφεραν στον πάσχοντα συνάνθρωπο στους δύσκολους αυτούς χρόνους του αγώνα της ανεξαρτησίας.

Τα μέσα τα οποία μεταχειρίζονταν στα νοσοκομεία αυτά οι ιατροί και οι εθελοντές νοσηλευτές ήταν εν πολλοίς πρωτόγονοι. Βασίζονταν κυρίως στην συσσωρευμένη από χρόνους εμπειρία τους είτε από ανάλογες περιστάσεις (πολλά εξ άλλου τα κινήματα που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 15^{ου} – 19^{ου} αιώνα) είτε από την επαφή τους με τα ζώα. Ταυτόχρονα όμως, η βαθύτατα θρησκευόμενη προνεωτερική κοινότητα χρησιμοποιούσε και άλλες πρακτικές θρησκευτικού και εθιμικού χαρακτήρα. Από την περίοδο πάντως της επανάστασης σώζονται χειρόγραφες πηγές με ιατροσοφίες

πρακτικού περιεχομένου που οπωσδήποτε συνέβαλαν με τον τρόπο τους στην διαχείριση των τραυματιών και της περίθαλψής τους (Γκιάλας, 1977).

Παρ' όλα αυτά η επιτακτική ανάγκη για άμεση και επιτυχή περίθαλψη των ασθενών οδήγησε στη λήψη πρόσθετων μέτρων. Έτσι δρομολογείται στη Σπάρτη από τον Παναγιώτη Γιατράκο η ίδρυση Σχολείου Ιατροχειρουργικής. Σε αυτό το πλαίσιο πολλοί Έλληνες και ξένοι γιατροί συνέβαλαν στην όσο το δυνατόν αρτιότερη περίθαλψη των τραυματιών (Κουρκούτα, 2010). Η έλλειψη κατηρτισμένου δυναμικού, η οικονομική ανέχεια λόγω του πολέμου και η έλλειψη χρόνου για την συστηματική οργάνωση ενός πλαισίου περίθαλψης δυσχέραναν τις προσπάθειες ιατρών και εθελοντών νοσηλευτών. Παρ' όλα αυτά, ερμηνεύοντας τα δεδομένα μέσα από την εποχή τους, παρατηρούμε μια υπερπροσπάθεια που απέδωσε όσο το δυνατόν μεγαλύτερους καρπούς.

Μετά την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ των επαναστατών στη ναυμαχία του Ναυαρίνου το 1827, λήγουν οι εχθροπραξίες μεταξύ των επαναστατών και του Οθωμανικού στρατού. Η Γ' Εθνοσυνέλευση που λαμβάνει χώρα στην Τροιζήνα τον Μάρτιο του 1827, εκλέγει ως Κυβερνήτη της Ελλάδος τον ιατρό Ιωάννη Καποδίστρια. Ο Καποδίστριας, μέλος της τσαρικής κυβέρνησης για πολλά χρόνια, ανέλαβε κυβερνήτης με αυξημένα καθήκοντα για επταετή θητεία (Κρεμμυδάς, 2012).

Ο Καποδίστριας παρά το ολιγόχρονο της θητείας του, καθώς δολοφονήθηκε από τους πολιτικούς τους αντιπάλους μόλις το 1831, επέδειξε ως ιατρός ιδιαίτερο ενδιαφέρον περί τα ιατρικά και προσπάθησε να οργανώσει την υγειονομική περίθαλψη στο νεοσύστατο κράτος. Προς αυτή την κατεύθυνση και θέλοντας να αντιμετωπίσει το πρόβλημα των επιδημιών, κυρίαρχα του τύφου, της πανώλης, της χολέρας, της ευλογιάς και της ελονοσίας, επέβαλε το θεσμό της τεσσαρακονθήμερης καραντίνας για τους ταξιδιώτες. Ταυτόχρονα, όρισε Γενικό Έφορο Υγείας και εγκατέστησε τρεις έκτακτες υγειονομικές επιτροπές σε Αίγινα, Πόρο και Ναύπλιο με σκοπό την ενημέρωση για την υγειονομική κατάσταση του πληθυσμού. Συν τοις άλλοις, βελτίωσε τις υποδομές γύρω από την δημόσια υγιεινή (αποχέτευση, ύδρευση κ.α.) (Κουρκούτα, 2010).

Όπως γίνεται κατανοητό από τα μέχρι τώρα δεδομένα η έννοιας της περίθαλψης αλλάζει πρόσημο κι από μια υπόθεση της Εκκλησίας, των κοινοτήτων ή της

οικογένειας αρχίζει να γίνεται υπόθεση του κράτους, της εξουσίας. Αυτές οι πρώτες προσπάθειες θα ενταθούν στην αμέσως επόμενη περίοδο όπως θα δούμε παρακάτω.

3.2.2. Η περίοδος 1833-1862. Ο ερχομός της Νοσηλευτικής ως επιστήμης στην Ελλάδα.

Το 1832 η Ελλάδα είχε ανακηρυχθεί ανεξάρτητο κράτος και πολίτευμα αυτής ορίστηκε η κληρονομική μοναρχία. Έτσι μετά το θάνατο του Καποδίστρια η Εθνοσυνέλευση εξέλεξε ως μονάρχη του Βασιλείου της Ελλάδος, τον δευτερότοκο γιο του βασιλιά της Βαυαρίας, Όθωνα. Ο Όθωνας έφθασε στο Ναύπλιο τον Ιανουάριο του 1833 μαζί με τρεις επιτρόπους που θα ασκούσαν αντ' αυτού την εξουσία έως την ενηλικίωσή του. Πρόκειται για τους λεγόμενους Αντιβασιλείς, τους οποίους φαίνεται να υπέδειξε ο πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος (Κρεμμυδάς, 2012).

Παρά τις όποιες πολιτικές ηδυπάθειες του καθεστώτος των αντιβασιλέων και εν γένει παρά το αρνητικό αντίκτυπο των πολιτικών επιλογών του Όθωνα που για πολλά χρόνια διοικούσε αυταρχικά με τη συνδρομή ξένων συμβούλων, η βελτίωση των υγειονομικών παροχών υπήρξε μια από τις προτεραιότητες των αρχών του τόπου (Κρεμμυδάς, 2012). Στην περίοδο αυτή υπήρχαν στο νέο κράτος πέντε διαφορετικές κατηγορίες γιατρών, ανομοιογενείς εν πολλοίς μεταξύ τους: τους επιστήμονες, τους εμπειρικούς, τους φιλέλληνες που παρέμειναν μετά την επανάσταση, τους Έλληνες της Διασποράς και τους Βαυαρούς γιατρούς που συνόδευσαν τον βασιλέα Όθωνα στην αυλή του (Κουρκούτα, 2010).

Μια από τις πρώτες ενέργειες που δρομολόγησε η νέα κυβέρνηση ήταν η σύσταση του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το Πανεπιστήμιο, το οποίο έλαβε από τον βασιλέα Όθωνα το όνομά του και ονομάστηκε Οθώνειο Πανεπιστήμιο Αθηνών, εγκαινιάστηκε το 1837. Στο νέο ίδρυμα λειτούργησαν αρχικά τέσσερις σχολές. Η σχολή γενικών επιστημών, η θεολογική, η νομική και η ιατρική. Οι πρώτες αυτές σχολές αντικατοπτρίζουν τις ανάγκες της εποχής και τις ανάγκες του νέου κράτους σε μορφωμένους που θα επάνδρωναν τον κρατικό μηχανισμό (Κουρκούτα, 2010).

Στο πλαίσιο της ανάγκης κατάρτισης όλων των γιατρών που προϋπήρχαν από το 1835 λειτούργησε το «Θεωρητικόν και Πρακτικόν Διδασκαλικόν Κατάστημα Χειρουργίας, Φαρμακοποιίας και Ιατρικής». Το σχολείο αυτό στόχευε στην περαιτέρω κατάρτιση

των εμπειρικών γιατρών ώστε να αποκτήσουν όλοι την επίσημη άδεια άσκησης επαγγέλματος (Κουρκούτα, 2010).

Επιπλέον, η ανάγκη για τη δημιουργία νοσοκομειακών ιδρυμάτων υπήρξε μεγάλη. Δεδομένου ότι η περίθαλψη του κόσμου γίνονταν εν πολλοίς κατ' οίκον η βαρύτητα δόθηκε στη στρατιωτική νοσηλεία. Εξ άλλου στον 19^ο αιώνα οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις υπήρξαν αφορμή για την περαιτέρω υλικοτεχνική βελτίωση των νοσηλευτικών και ιατρικών παροχών. Έτσι ιδρύεται το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στην περιοχή Μακρυγιάννη, ένα από τα πρώτα κρατικά κτίρια, το οποίο στάθηκε σχολείο για πολλές γενιές υγειονομικών αξιωματικών και φοιτητών ιατρικής (Κουρκούτα, 2010).

Ανάλογες ανάγκες σε όλη τη χώρα δημιούργησαν κι άλλα παρόμοια μικρής κλίμακας νοσοκομεία ώστε να καλύψουν τις ανάγκες των κατά τόπους φρουρών. Στο ίδιο πλαίσιο με αυτά ιδρύθηκαν στη συνέχεια και ιδρύματα παροχής φροντίδας για τους πολίτες της χώρας (Κουρκούτα, 2010).

Το πρώτο από αυτά τα νοσοκομεία υπήρξε το Πολιτικό Νοσοκομείο ή Δημοτικό Νοσοκομείο «Ελπίς». Το ίδρυμα αυτό φαίνεται να θεμελιώθηκε το 1836. Δωρητές του υπήρξαν μεταξύ πολλών ομογενών, ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος, ο βασιλιάς Όθων και η βασίλισσα Αμαλία. Άρχισε τη λειτουργία του το 1842 με απώτερο σκοπό την κλινική διδασκαλία των φοιτητών της ιατρικής. Η νοσηλεία ήταν δωρεάν και απευθύνονταν κυρίως σε απόρους (Κουρκούτα, 2010).

Με διάταγμα της 26^{ης} Φεβρουαρίου 1838 ιδρύθηκε στην Αθήνα και το Δημόσιο Μαιευτήριο. Το Δημόσιο Μαιευτήριο, υπό την διεύθυνση του εκάστοτε καθηγητή της Μαιευτικής στην Ιατρική του Πανεπιστημίου των Αθηνών, στόχευε στην κατάρτιση των φοιτητών της Ιατρικής, των μαιών και την δωρεάν περίθαλψη των απόρων μητέρων (Κουρκούτα, 2010).

Τα έργα αυτά φαίνεται να χαρακτήρισαν την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα. Η περίοδος της απόλυτης μοναρχίας του Όθωνα ολοκληρώθηκε με τη στάση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1842, οπότε στρατός και λαός απαίτησαν από τον βασιλέα να χορηγήσει σύνταγμα. Ο Όθωνας απομονωμένος από όλους και χωρίς την στήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων αναγκάστηκε να υποχωρήσει και δρομολόγησε ενέργειες για τη δημιουργία Εθνοσυνέλευσης που θα επιφορτιζόταν με την κατάρτιση και ψήφιση του συντάγματος (Κρεμμυδάς, 2012). Το κίνημα αυτό εγκαινίασε μια νέα περίοδο στην διάρκεια της

βασιλείας του Όθωνα που είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή του πολιτεύματος από Απόλυτη σε Συνταγματική Μοναρχία. Ταυτόχρονα με το νέο αυτό σύνταγμα εγκαινιάστηκε και ο κοινοβουλευτικός βίος στο Βασίλειο της Ελλάδος (Κρεμμυδάς, 2012).

Τα έργα συνεχίστηκαν και κατά την δεύτερη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα. Σημαντικό έργο αυτής της περιόδου ήταν και το Οφθαλμιατρείο. Ιδρύθηκε στις 14 Αυγούστου 1843, με πρόταση του Άγγλου οφθαλμιάτρου Nayler Bey. Παρ' ότι το κτίριο θεμελιώθηκε τον Απρίλιο του 1847, κατάφερε να ολοκληρωθεί μόλις το 1854 κατόπιν εράνων που διοργάνωσε η βασίλισσα Αμαλία (Κουρκούτα, 2010).

Σημαντικό επίσης έργο της οθώνειας περιόδου ήταν η Αστυκλινική. Η Αστυκλινική άρχισε να λειτουργεί το 1857 ως παράρτημα της Ιατρικής Σχολής. Στόχος της Αστυκλινικής ήταν η πρακτική εξάσκηση των τελειόφοιτων της Ιατρικής και η δωρεάν εξέταση απόρων πολιτών (Κουρκούτα, 2010).

Σημαντικό έργο προνοίας υπήρξε και η σύσταση του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών. Το Ορφανοτροφείο έκθετων βρεφών ιδρύθηκε το 1849 από τον Δήμο Αθηναίων. Αρχικά στεγάστηκε σε κάποιο ιδιωτικό κτίριο, στη συνέχεια στο ναό των Αγίων Θεοδώρων και έπειτα το 1860 αποφασίζεται από το Δήμο Αθηναίων η κατασκευή συστηματικού Βρεφοκομείου. Παρά τις αρχικές προσπάθειες της Αμαλίας για συγκέντρωση χρημάτων, το οίκημα θα ξεκινήσει να οικοδομείται πολύ αργότερα στα χρόνια του Γεωργίου Α' (Κουρκούτα, 2010).

Ο ρόλος της βασίλισσας Αμαλίας υπήρξε υποστηρικτικός απέναντι σε πρωτοβουλίες που αφορούσαν την περίθαλψη και την πρόνοια για τους πάσχοντες όπως άλλωστε κατέστη ήδη κατανοητό. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη στο έργο του «Η χολεριασμένη», η βασίλισσα Αμαλία μαζί με κυρίες της αυλής της περίθαλψε η ίδια της κόσμο κατά τη διάρκεια της επιδημίας χολέρας που έπληξε την Αθήνα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (Ρηγάτος, 2006).

Τελευταίο ίσως κατόρθωμα της διακυβέρνησης του Όθωνα στην Ελλάδα υπήρξε η ίδρυση «Σχολείου Νοσοκόμων». Το Σχολείο Νοσοκόμων ιδρύθηκε με Βασιλικό Διάταγμα στις 18 Αυγούστου 1861, κατόπιν πρότασης του Υπουργού Στρατιωτικών. Την εκτέλεση του διατάγματος ανέλαβε η Υγειονομική υπηρεσία του Ελληνικού Στρατού. Σκοπός του Σχολείου Νοσοκόμων ήταν «η μόρφωση έμπειρων Νοσοκόμων, ικανών να χρησιμεύσουν και στην ειρήνη και στον πόλεμο» (Κουρκούτα, 2010).

Η λειτουργία του Σχολείου Νοσοκόμων σε μια τόσο πρόωπη περίοδο δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε η νοσηλευτική από την φιλάνθρωπη τέχνη των εθελοντών να μετατραπεί στην ειδικά κατηρτισμένη επαγγελματική ομάδα ικανή να ενισχύσει την κοινωνία σε όλες τις στιγμές της. Αξιοσημείωτο είναι πάντως πως η δραστηριότητα αυτού του Σχολείου συμπίπτει χρονικά με τη λειτουργία των πρώτων ανάλογων σχολών από την Νάιτινγκέιλ στη Μεγάλη Βρετανία (Κουρκούτα, 2010).

Η αδυναμία του Όθωνα να διαχειριστεί τις πολιτικές εξελίξεις και να προσαρμοστεί στο νέο πλαίσιο που προέκυψε από το σύνταγμα οδήγησε σε νέα στάση εναντίον του η οποία και τον ανάγκασε σε έξωση από το θρόνο του. Ο Όθωνας εγκατέλειψε την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1862 (Κρεμμυδάς, 2012).

Ωστόσο δεν πρέπει να αγνοήσουμε και τα επιτεύγματα του εκτός συνόρων Ελληνισμού αυτής της περιόδου. Έτσι θα πρέπει να σημειώσουμε πως νοσοκομεία λειτούργησαν από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες σε πολλά αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μαρτυρείται λοιπόν πως στην επιδημία πανούκλας που βάρεσε τη Σμύρνη στα 1837, πως εθελόντριες νοσοκόμες μεταφέρουν ασθενείς στα λοιμοκομεία και νοσοκομεία της πόλης (Ρηγάτος, 2006).

3.2.3. Η περίοδος 1862-1900. Η καθιέρωση της Νοσηλευτικής ως επιστήμης στην Ελλάδα.

Τον Όθωνα διαδέχθηκε ο Δανός πρίγκηπας Γεώργιος της δυναστείας των Γλυξβούργων, υπό τον τίτλο Γεώργιος Α' Βασιλεύς των Ελλήνων. Ο Γεώργιος με τον ερχομό του στην Ελλάδα εξασφάλισε την προσάρτηση της Επτανήσου την οποία η Μεγάλη Βρετανία του προσέφερε ως δώρο. Ο Γεώργιος φθάνει στην Ελλάδα το 1863. Λίγα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1867, νυμφεύεται την ανηψιά του τσάρου της Ρωσσίας Όλγα (Κρεμμυδάς, 2012). Η Όλγα στο μακρύ διάστημα της βασιλείας του Γεωργίου (1862-1913) θα υπάρξει συστηματικά η προστάτης της φιλανθρωπίας και θα ενισχύσει ποικιλοτρόπως ενέργειες που συνέβαλαν στην εξέλιξη της νοσηλευτικής κατά τα πρότυπα της εποχής της (Κουρκούτα, 2010).

Σημαντικό επίσης βήμα στην αφομοίωση των εξελίξεων στο χώρο της νοσηλευτικής από το παγκόσμιο γίνεσθαι στην ελληνική τοπικότητα κατά τη δεκαετία του 1860, υπήρξε η υπογραφή αποδοχής των όρων της Συνθήκης της Γενεύης που είχε συντάξει ο νεοσύστατος Ερυθρός Σταυρός. Η Ελλάδα υπέγραψε και προσχώρησε σε αυτή τη διακήρυξη το 1865 (Ρηγάτος, 2006).

Η Όλγα ήδη με τον πρώτο ερχομό της έδειξε τις προθέσεις της. Παρ' ότι αφίχθηκε στην Ελλάδα στα τέλη Νοεμβρίου του 1867, μόλις στις 15 Φεβρουαρίου 1868 ανέλαβε υπό την προστασία της την Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών και τα σχολεία της καθώς επίσης και τα Αρσάκειο και Αμαλίο Ορφανοτροφεία (Κουρκούτα, 2010).

Την περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α' κατά την δεκαετία του 1870 και προοδευτικά καθ' όλη τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα το πρόσωπο το οποίο δεσπάζει και διαμορφώνει τις πολιτικές εξελίξεις είναι ο Χαρίλαος Τρικούπης τον οποίο πρόκειται να εξετάσουμε σε αυτή την ενότητα (Κρεμμυδάς, 2012).

Το παλάτι και η αυλή παρ' όλα αυτά θα διατηρήσουν το γόητρό τους στην ελληνική κοινωνία για πολλές ακόμα δεκαετίες. Στο πλαίσιο αυτό, η βασίλισσα Όλγα προχωρά σε ένα πλήθος ενεργειών που, όπως η προκάτοχός της Αμαλία, έχει ως στόχο την φιλανθρωπία και την βοήθεια των εμπερίστατων και απόρων πολιτών. Θέτει έτσι πρωτοβουλίες σχετικές με αυτό υπό την επίβλεψη και την προστασία της (Κουρκούτα, 2010).

Ένα από τα πρωταρχικά μέληματα της βασίλισσας Όλγας υπήρξε η οργάνωση πολιτικής νοσηλευτικής σχολής (στρατιωτική υπήρχε ήδη, έγινε λόγος παραπάνω) η οποία παρήγαγε κατηρτισμένες νοσηλεύτριες που θα επάνδρωναν τα νοσηλευτικά και διάφορα άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα της εποχής. Έτσι, το 1875 ιδρύει το Νοσοκομικό Παιδευτήριο το οποίο υπήρξε μια από τις πρώτες νοσηλευτικές σχολές παγκοσμίως. Οι νοσηλεύτριες εκεί λάμβαναν θεωρητική και πρακτική κατάρτιση ενώ ταυτόχρονα εκπαιδεύονταν στα δημοτικά νοσοκομεία Αθηνών και Πειραιώς (Κουρκούτα, 2010). Η επιτυχία της σχολής υπήρξε τέτοια ώστε λίγα χρόνια αργότερα ο αλύτρωτος ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να επιζητά την πρόσληψη αποφοίτων της για τις ανάγκες των κοινοτικών νοσοκομείων μεγάλων αστικών κέντρων, όπως της Κωνσταντινούπολης (Ρηγάτος, 2006). Αξιοσημείωτο πάντως είναι πως στην πόλη των Ιωαννίνων στην περιφέρεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και πιο συγκεκριμένα στο νοσοκομείο Χατζηκώστα υπήρχε μέριμνα για την κατάρτιση των νοσηλευτών ήδη από το 1871 (Κουρκούτα, 2010).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1877, ιδρύεται στην Ελλάδα και ο Σύλλογος Επίκουρος των εν πολέμω τραυματιών. Ο σύλλογος αυτός, ο οποίος αργότερα θα μετεξελισσόταν στον ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, βασίζονταν στην εθελοντική

προσφορά (Ρηγάτος, 2006). Η Όλγα υπήρξε πρώτη επίτιμος Πρόεδρος του συλλόγου (Κουρκούτα, 2010).

Την επόμενη χρονιά μεσούσης της κρητικής επανάστασης, η Όλγα θα αναλάβει η ίδια την στήριξη των γυναικόπαιδων της Κρήτης, προσφέροντας για την περίθαλψή τους το ποσό των 15.000 δρχ. από το προσωπικό της ταμείο (Κουρκούτα, 2010).

Η δραστηριότητα της βασίλισσας Όλγας μετά την εξασφάλιση της κατάρτισης του προσωπικού θα στραφεί στη δημιουργία μιας σειράς νέων ιδρυμάτων και νοσοκομείων. Το πρώτο απ' αυτά ήταν το Θεραπευτήριο Ευαγγελισμός το οποίο εγκαινιάστηκε το 1884, μόλις τρία χρόνια μετά την έναρξη των εργασιών. Η αποπεράτωση του συγκεκριμένου νοσοκομείου αλλά και η όλη επάνδρωσή του μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια υπήρξε προσωπική επιλογή της βασίλισσας Όλγας, η οποία συνέτρεξε σε πολλούς εστεμμένους συγγενείς της στο εξωτερικό ώστε από τις πλουσιοπάροχες δωρεές τους να εξασφαλίσει ποσά για την ολοκλήρωση του νοσοκομείου (Κουρκούτα, 2010). Το νοσοκομείο αυτό θα συνδύαζε την πορεία του από τη δημιουργία του και στο εξής με το Νοσοκομικό Παιδευτήριο, καθώς σε αυτό πλέον θα καταρτιζόνταν οι νοσηλευτές της σχολής (Ρηγάτος, 2006).

Με μέριμνα της βασίλισσας θα δημιουργηθούν νέα τμήματα στο Οφθαλμιατρείο, θα δαπανηθεί ποσό ώστε να ξεκινήσει η δημιουργία Λαϊκού Μαιευτηρίου ενώ ταυτόχρονα θα ιδρυθεί στην περιοχή του Πειραιά Ρωσικό Νοσοκομείο που στόχο είχε την παροχή περίθαλψης τόσο σε Ρώσους ναύτες όσο και σε απόρους του Πειραιά (Κουρκούτα, 2010). Ταυτόχρονα σε παρόμοιες ενέργειες θα επιδοθούν κι άλλα μέλη της βασιλικής οικογένειας. Έτσι, η πριγκίπισσα Σοφία, σύζυγος του διαδόχου του θρόνου Κωνσταντίνου θα φροντίσει για την ίδρυση του Νοσοκομείου Παίδων «Αγ. Σοφία» και θα φροντίσει ώστε να φθάσει και να διδάξει σε αυτό η Κλεονίκη Κλωνάρη, απόφοιτος της νοσηλευτικής σχολής της Μασαχουσέτης (Ρηγάτος, 2006).

Επιπλέον, σημαντικά ήταν και τα ιδρύματα που προέκυψαν από ευπατρίδες ευεργέτες που διέθεσαν αξιόλογα ποσά με σκοπό την σύσταση και λειτουργία διαφόρων ιδρυμάτων. Τέτοια ήταν το Πτωχοκομείο ή Γηροκομείο του Γ. Βακαλόπουλου, το Τζάννειο Δημοτικό Νοσοκομείο του Πειραιά, το Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο, το Άσυλο Ανιάτων, το Αρεταίειον αλλά και το Νοσοκομείο Ανδρέας Συγγρός (Κουρκούτα, 2010).

Η όλη αυτή δραστηριότητα της βασιλικής οικογένειας συνέχιζε μια σημαντική παράδοση που είχε διαμορφώσει ήδη η προηγούμενη δυναστεία αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε έναν κοινό τόπο για όλες τις εστεμμένες οικογένειες της Ευρώπης αλλά και του Βυζαντίου, του οποίου οι Έλληνες βασιλείς θέλουν να προβάλλουν ως συνεχιστές. Η συστηματική αυτή φιλανθρωπική δραστηριότητα και η επισταμένη μέριμνα σχετικά με τα περί την νοσηλευτική συνέβαλαν ώστε η εγχώρια νοσηλευτική σύντομα να συμβαδίζει με τα διεθνή δεδομένα και τις νέες εξελίξεις. Στο πλαίσιο αυτό η Λ. Κουρκούτα χαρακτηρίζει, όχι αδίκως, τη Βασίλισσα Όλγα ως τη «*μεγάλη κυρία της Ελληνικής Νοσηλευτικής*» (Κουρκούτα, 2010).

Στις 5 Απριλίου 1897 θα κηρυχθεί ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος. Ο πόλεμος αυτός, ο οποίος έμεινε στην ιστορία ως ο «ατυχής πόλεμος», απέδειξε την ετοιμότητα των μονάδων περίθαλψης, πολιτικών και στρατιωτικών αλλά ταυτόχρονα κατέδειξαν τις αδυναμίες τους και τα σημεία όπου η οργάνωσή τους υστερούσε (η επικοινωνία του μετώπου με τα μετόπισθεν, η μεταφορά των τραυματιών από τα πεδία των μαχών στα υπαίθρια νοσοκομεία και από εκεί στην Αθήνα, ο ανεφοδιασμός υλικού κ.ά.). Όπως άλλωστε και στις περισσότερες περιπτώσεις, οι πολεμικές συρράξεις στάθηκαν αφορμή για εξελίξεις σε ζητήματα περίθαλψης, έτσι και στην περίπτωση αυτή φάνηκαν αδυναμίες που μπόρεσαν να προσπεραστούν μέχρι την επόμενη μεγάλη σύγκρουση που ενεπλάκη η χώρα, τους βαλκανικούς πολέμους (Κουρκούτα, 2010).

Στην διάρκεια του πολέμου έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους εθελοντικές ομάδες νοσηλευτών που διοργανώθηκαν από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό (Ε.Ε.Σ.). Οι ομάδες αυτές ήρθαν να προστεθούν στις υγειονομικές μονάδες του στρατού που προϋπήρχαν του πολέμου. Στις ομάδες αυτές πρέπει να συνυπολογίσουμε πολλούς ιδιώτες ιατρούς που εθελοντικά προσέφεραν τις υπηρεσίες τους αλλά και εθελόντριες νοσηλεύτριες (Κουρκούτα, 2010). Η νοσηλεία και οι πρώτες βοήθειες παρέχονταν στα νοσοκομεία που είχε δημιουργήσει το υγειονομικό του στρατού σε διάφορες πόλεις και κωμοπόλεις της υπαίθρου κοντά στα δυο μέτωπα των μαχών, Ηπείρου και Θεσσαλίας. Ταυτόχρονα, οι στρατιωτικοί νοσοκόμοι και ιατροί, που αποτελούσαν ιδιαίτερο σχηματισμό εντός του στρατεύματος, διέθεταν υπαίθρια χειρουργεία στα μετόπισθεν των κέντρων των επιχειρήσεων (Κουρκούτα, 2010). Επιπλέον, χρησιμοποιήθηκαν και πλωτά νοσοκομεία, μέσω των οποίων οι τραυματίες μεταφέρονταν στην Αθήνα. Στην Αθήνα, πέραν των νοσοκομειακών ιδρυμάτων, λειτούργησαν και υπαίθρια νοσοκομεία, με εξέχον μέσα σε αυτά αυτό το οποίο έστησε η βασίλισσα Όλγα στον

βασιλικό κήπο πίσω από τα ανάκτορα (τον σημερινό εθνικό κήπο), όπου και η ίδια της προσέφερε στην περίθαλψη των τραυματιών. Ταυτόχρονα, πολλά σπίτια της πόλης άνοιξαν ώστε να δεχθούν και να περιποιηθούν τραυματίες (Κουρκούτα, 2010).

Ο αριθμός των τραυματιών του πολέμου του 1897 άγγιξε τις 10.000. Ο κύριος όγκος της περίθαλψής τους προήλθε από εμπειρικά κατηρτισμένους νοσηλευτές, πολλοί εκ των οποίων υπήρξαν εθελοντές που προθυμοποιήθηκαν να ενισχύσουν με αυτό τον τρόπο την εθνική προσπάθεια. Το γεγονός αυτό οδήγησε μετά το τέλος του πολέμου στην περαιτέρω κατάρτιση των εθελοντών μέσω του Ε.Ε.Σ. ούτως ώστε να είναι σε θέση να προσφέρουν μελλοντικά όσο το δυνατόν αρτιότερα τις υπηρεσίες τους (Ρηγάτος, 2006).

Κάπως έτσι ολοκληρώνεται και η σύντομη αυτή περιδιάβασή μας στα νοσηλευτικά δεδομένα του ελληνικού χώρου κατά τον 19^ο αιώνα. Ο αιώνας αυτός συνέβαλε ώστε η νοσηλευτική από μια φιλανθρωπική δραστηριότητα που ασκούνταν κυρίως εθελοντικά να εξελιχθεί στην επιστήμη εκείνη που με τις δικές της μεθόδους, τα δικά της εργαλεία και τη δική της γνώση φροντίζει για την περίθαλψη των ασθενών, των απόρων, της κοινωνίας ολόκληρης. Ταυτόχρονα όμως δόθηκαν οι βάσεις εκείνες ώστε η εγχώρια νοσηλευτική σταδιακά να εξελιχθεί κατά τα διεθνή πρότυπα και να μετασχηματιστεί στη σύγχρονη αυτή επιστήμη. Βεβαίως, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τη χρήση της νοσηλευτικής από την εξουσία και πιο συγκεκριμένα από τις δυο δυναστείες ως μέσο επίδειξης φιλανθρωπίας αφ' ενός και ως μέσο άσκησης κοινωνικής πολιτικής αφ' ετέρου. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί την εξέλιξη που σημειώθηκε στον κλάδο αυτό κατά τον αιώνα αυτό.

3.3.1. Κριτική ανάλυση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Η μελέτη της ιστορίας της νοσηλευτικής αποτελεί ένα θέμα έρευνας το οποίο δεν απασχόλησε έντονα τους νοσηλευτές αλλά ούτε και τους υπόλοιπους που ασχολήθηκαν πριν από αυτούς να το ερευνήσουν όπως οι ιατροί και οι ιστορικοί. Παρά την όποια σχετική επάρκεια για την διεθνή ιστορία της νοσηλευτικής, σε εγχώριο επίπεδο δεν συμβαίνει κάτι ανάλογο. Έτσι, η παραχθείσα σχετικά με την ελληνική νοσηλευτική βιβλιογραφία, και ειδικότερα όσον αφορά τον 19^ο αιώνα, είναι σε γενικές

γραμμές περιορισμένη και διανύει ακόμα το ιστοριογραφικό της στάδιο παρά τις όποιες ελάχιστες λαμπρές εξαιρέσεις. Έτσι στο συγκεκριμένο μέρος της εργασίας θα γίνει χρήση της ευρύτερης βιβλιογραφίας χωρίς τον χρονικό περιορισμό δεκαετίας.

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας παρουσιάζονται τόσο βιβλία/μονογραφίες σχετικές με το ζήτημα, όσο και άρθρα έντυπα αλλά και ψηφιακά. Ταυτόχρονα, όπως ήταν λογικό χρησιμοποιήθηκαν και εγχειρίδια ιστορικού περιεχομένου με σκοπό την κατάλληλη πλαισίωση των δεδομένων που αφορούν τη νοσηλευτική μέσα στον ίδιο το χώρο και το χρόνο που αυτά συνέβησαν και όχι έξω από αυτά.

Σε επίπεδο μονογραφιών σχετικές με την ιστορία της νοσηλευτικής στον ελληνικό χώρο κατά τον 19^ο αιώνα δεσπόζουν τα έργα της Λαμπρινής Κουρκούτα (2010) και του Γεράσιμου Ρηγάτου (2006). Και οι δύο αυτοί συγγραφείς δίνουν με σύντομο και περιεκτικό τρόπο πάρα πολλά στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη της νοσηλευτικής εν Ελλάδι από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και σήμερα. Οποσδήποτε όποιος θέλει να ασχοληθεί με αυτό το θέμα θα πρέπει να θέσει σοβαρά υπόψη του τα έργα αυτά.

Η ελληνική νοσηλευτική ακολούθησε εν πολλοίς τα δικά της βήματα με βάση της παράδοση αλλά σύντομα προσαρμόστηκε στις διεθνείς εξελίξεις γύρω από αυτήν. Η νοσηλευτική προϋπήρχε και πριν την ανάδειξή της σε επιστήμη σε πολλούς λαούς της αρχαιότητας και ασκούνταν εμπειρικά αποσκοπώντας στην περίθαλψη ασθενών και τραυματιών. Μεταξύ αυτών των λαών είναι και οι αρχαίοι Έλληνες. Η Δημητριάδου στο άρθρο της (2005) επιχειρεί να καταδείξει την συνεχή ύπαρξη της νοσηλευτικής στον ελληνικό χώρο από την αρχαιότητα εγγιζοντας την περίοδο του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η Σαπουντζή-Κρέπια, Δ. (2002). Η εν λόγω συγγραφέας επιχειρεί να προσεγγίσει τις ιστορικές καταβολές της Ελληνικής Νοσηλευτικής. Χαρακτηριστικό και των δύο αυτών ερευνητριών είναι αφ' ενός μεν η προσπάθειά τους να καταδείξουν την ελληνική νοσηλευτική, αφ' ετέρου όμως προσπαθούν στον περιορισμένο χώρο ενός άρθρου να προσεγγίσουν την ιστορική εξέλιξη του φαινομένου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ταυτόχρονα όμως καλύπτει και την περίοδο που εξετάζουμε εμείς στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Μια ακόμη οπτική στην προσέγγιση της ιστορίας της νοσηλευτικής είναι η ενασχόληση των ερευνητών με θέματα που άπτονται της νεώτερης και σύγχρονης ιστορίας της νοσηλευτικής που τοποθετείται μετά τον 19^ο αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό εντοπίστηκαν αρκετές και σημαντικές εργασίες οι οποίες μπορούν να διαιρεθούν με βάση το

περιεχόμενό τους σε επιμέρους κατηγορίες: α) τις εργασίες εκείνες που αφορούν στην δημιουργία και εξέλιξη νοσηλευτικών θεσμών β) τις εργασίες εκείνες που αφορούν σημαντικά και ιστορικά νοσηλευτικά ιδρύματα της χώρας και γ) τις εργασίες εκείνες που εστιάζουν σε κάποιο πρόσωπο και με αφορμή αυτό εγγίζουν ζητήματα που άπτονται της ιστορίας της νοσηλευτικής. Η διαίρεση αυτή είναι διακριτή από τα ίδια τα άρθρα όπως παρουσιάζονται σε αυτή την ενότητα.

Όσον αφορά την δημιουργία και εξέλιξη νοσηλευτικών θεσμών υπάρχουν άρθρα τα οποία μιλούν για τις νοσηλευτικές σχολές που λειτούργησαν στη χώρα. Μεταξύ αυτών η πρώτη ιδρύεται στα 1861 και στοχεύει στην κατάρτιση στρατιωτικών νοσηλευτών για την κάλυψη των αναγκών του στρατεύματος (Κουρκούτα et al, 2012). Στη συνέχεια όπως καταδεικνύει και η έρευνα του Τσουκαλά και της ομάδας του (2011) ιδρύθηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα δυο ακόμα σχολές νοσηλευτικής στην Ελλάδα. Αυτή τη φορά ήταν πολιτικές σχολές (σε αντιδιαστολή με τις προηγούμενες που ήταν στρατιωτικές) και ήρθαν να καλύψουν τις ανάγκες των νοσοκομείων. Μεταξύ αυτών υπήρξε η σχολή του Ευαγγελισμού που ιδρύθηκε το 1875 από τη βασίλισσα Όλγα και η σχολή του νοσοκομείου Παίδων «Αγία Σοφία» που ίδρυσε το 1897 η πριγκίπισσα Σοφία.

Ιδιαίτερη θέση φαίνεται να καλύπτουν άρθρα σχετικά με νοσηλευτικά ιδρύματα εντός και εκτός της χώρας που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν κατά τον 19^ο αιώνα. Ο Alexander και οι συνεργάτες του ασχολήθηκαν με το νοσοκομείο Ευαγγελισμός (1975), πράγμα το οποίο έκανε και η Κουρκούτα εστιάζοντας στο χρονικό της πρώτης διοίκησης (2002). Η ίδια άλλωστε έδωσε και μια πιο συνολική έρευνα σχετικά με τα νοσοκομεία της Ελλάδας και ειδικά της Αθήνας και του Πειραιά κατά τον 19^ο αιώνα (Κουρκούτα, 1996). Παράλληλα όμως με τα ιδρύματα και την εξέταση της ιστορικής τους πορείας η Αλεξανδρή μιλά για τον τρόπο αντιμετώπισης ψυχικών και δερματικών ασθενειών κατά τον πρώιμο 19^ο αιώνα αναφέροντας τη χρήση μοναστηριών για την αντιμετώπιση των ψυχικών ασθενειών και λουτρών αντίστοιχα για την αντιμετώπιση των δερματικών παθήσεων (2008). Χαρακτηριστικό παράδειγμα πάντως κοσμικής αντιμετώπισης ψυχικών νοσημάτων αναφέρεται το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο στην Κέρκυρα, το οποίο λειτούργησε στα χρόνια της βρετανικής κυριαρχίας (Κουρκούτα et al, 2015). Αξιόλογη πάντως οργάνωση εκτός του ελληνικού κράτους φαίνεται να συναντούμε και στην πολυπολιτισμική εκείνη πόλη της Ιωνίας, τη Σμύρνη (Χατζηνικολάου et al, 2006).

Ταυτόχρονα βρέθηκαν άρθρα τα οποία αφορούσαν συγκεκριμένα πρόσωπα της διεθνούς και εγχώριας νοσηλευτικής τα οποία διαμόρφωσαν συμπεριφορές και καταστάσεις. Μεταξύ αυτών όπως είναι φυσικό δεσπόζει η προσωπικότητα της γυναίκας με τη λάμπα, της Φλώρενς Νάιτινγκέιλ. Η Νάιτινγκέιλ για πολλές δεκαετίες πρόβαλε ως το ιδανικό πρότυπο νοσηλεύτριας. Το έργο της επηρέασε πολλά κράτη του δυτικού κόσμου όσον αφορά τη διαμόρφωση των τρόπων εκπαίδευσης των νοσηλευτών και οργάνωσης των νοσοκομείων. Αυτή ακριβώς την επιρροή εξετάζει η μελέτη των Δημητριάδου-Παντέκα και Λαβδανίτη στην περίπτωση της Αγγλίας, της Αμερικής και της Ελλάδας (2014). Αξιόλογη επίσης είναι η έρευνα του Sarmadi που καταδεικνύει την εκκοσμίκευση της νοσηλευτικής (2014). Όσον αφορά την εγχώρια πάντως νοσηλευτική, γίνεται λόγος για την Ελένη Πατρινέλη και το έργο της στον Ευαγγελισμό (Γαρδίκας, 1985). Η Ελένη Πατρινέλη υπήρξε υπόδειγμα νοσηλεύτριας σε αυτά τα χρόνια που έζησε και δίδαξε γενιές νοσηλευτριών στον Ευαγγελισμό.

Αξιόλογες είναι και έρευνες όπως αυτή της Μπέλλου σχετικά με τις δημόσιες δαπάνες για την υγεία κατά τον 19^ο αιώνα (2015), των Βελονάκη και Καλοκαιρινού για την εξέλιξη του υγειονομικού συστήματος στην Ελλάδα (2006) και τέλος το άρθρο της Πατρινέλη σχετικά με την οργάνωση και την διοίκηση νοσηλευτικών υπηρεσιών (1985).

Τέλος, η εγχώρια νοσηλευτική πραγματικότητα θα πρέπει να μπει σε μια διαδικασία γόνιμου διαλόγου με τα όσα γράφονται από επιστήμονες νοσηλευτές του εξωτερικού σχετικά με τη θεωρητική πλαισίωση ανάλογων εργασιών που αφορούν στην ιστορία της νοσηλευτικής. Σε αυτό το πλαίσιο κινείται και η εργασία του καθηγητή Μαντζούκα η οποία μέσα από το παράδειγμα της αγγλικής νοσηλευτικής του 19^{ου} αιώνα θέτει ένα γόνιμο προβληματισμό για το πώς η ιστορία μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά για την κατάρτιση των νοσηλευτών στο σήμερα και πώς η εμπειρία του κλάδου να δώσει λύσεις και σε προβλήματα του σήμερα. Ταυτόχρονα όμως δίνει ξεκάθαρα και το πλαίσιο εντός του οποίου μπορούμε να κινηθούμε μη αγνοώντας τα υπόλοιπα ιστορικά δεδομένα της εκάστοτε περιόδου (Mantzoukas, 2002).

3.3.2. Σύνοψη των σημαντικών σημείων της βιβλιογραφίας που αφορά στο θέμα.

Συνοψίζοντας, ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε ο αιώνας εκείνος κατά τον οποίο η Νοσηλευτική πράξη συστηματοποιείται στον ευρωπαϊκό και στον ευρύτερο κατ' επέκταση δυτικό

χώρο ως μια πρακτική που βασίζεται στην παρατήρηση, στο πείραμα και στη δική του μεθοδολογία. Αποκτώντας επιστημονικά χαρακτηριστικά η Νοσηλευτική απομακρύνεται από το έντονα θρησκευτικά φορτισμένο πλαίσιο της και από μια πράξη αγάπης και φιλανθρωπίας προς τον πάσχοντα συνάνθρωπο αποκτά σταδιακά χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου επαγγέλματος που παρέχει υπηρεσίες υγείας βασισμένες στη θετική παραδεδεγμένη επιστημονική γνώση, σε κάθε άνθρωπο που το έχει ανάγκη.

Η συστηματοποιημένη αυτή γνώση γύρω από την παροχή υπηρεσιών υγείας φθάνει και στο νεοελληνικό κράτος ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η εξουσία στην Ελλάδα και ιδιαιτέρως οι δυο ελληνικές βασιλικές οικογένειες που βασίλεψαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα χρησιμοποίησαν τη νέα αυτή συστηματική γνώση ώστε να προσδώσουν ένα έντονα κοινωνικά φορτισμένο έργο προς το λαό. Η πρακτική αυτή, της οποίας φορείς υπήρξαν κατά κύριο λόγο οι δυο βασίλισσες της περιόδου που εξετάζουμε, δηλαδή η Αμαλία και η Όλγα, είχε διπλό αποτέλεσμα. Παρ' ότι στήριξε και προσέδωσε κοινωνικά ερείσματα στο πολιτικό κατεστημένο της εποχής συνέβαλε τα μέγιστα ώστε η Ελλάδα να ακολουθήσει τις νέες εξελίξεις γύρω από τη νοσηλευτική, εισάγοντας τεχνογνωσία, υλικό και πρακτικές από το εξωτερικό και κυρίαρχα από την πρωτοπόρο στη νοσηλευτική Μεγάλη Βρετανία.

Στο πλαίσιο αυτό υπήρξε μια ιδιαίτερη μέριμνα για την ίδρυση εκπαιδευτικών οργάνων για την περαιτέρω κατάρτιση των νέων νοσηλευτών και νοσηλευτριών. Τα όργανα αυτά, αρχικά από τη δεκαετία του 1830 αφορούσαν μόνον στην υπηρεσία του υγειονομικού του Ελληνικού Στρατού και στη συνέχεια από το 1860 και εξής και για πολιτικούς νοσηλευτές παρείχαν τόσο πρακτική όσο και θεωρητική κατάρτιση στους νέους νοσηλευτές και τις νέες νοσηλεύτριες. Τα εκπαιδευτικά αυτά ιδρύματα ήρθαν να υποστηρίξουν περαιτέρω και νέα εξειδικευμένα νοσηλευτικά ιδρύματα που ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα με στόχο την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών υγείας (οφθαλμιατρείο, μαιευτήρια, νοσοκομείο για τα αφροδίσια νοσήματα κ.λπ.).

Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες, παρά τις όποιες ελλείψεις και παραλείψεις τους και παρά την πιθανή στόχευση της εξουσίας να τις εκμεταλλευτεί προς όφελός της επέφεραν σημαντικές εξελίξεις στον κλάδο της νοσηλευτικής στην Ελλάδα. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στην εισαγωγή της νέας αυτής επιστήμης στα ελληνικά πράγματα και προοδευτικά μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην καθιέρωσή της μεταξύ των υπολοίπων

επιστημών. Η Ελλάδα συμβάδιζε εν πολλοίς με τις εξελίξεις του υπόλοιπου δυτικού κόσμου και εξασφάλισε έτσι την περαιτέρω εξέλιξη της νέας επιστήμης κάτω από τα νέα δεδομένα της επιστήμης που θα προκύπταν στον 20^ο αιώνα που ακολούθησε.

Οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις, οι εσωτερικές ανακατατάξεις και τα κοινωνικά προβλήματα της εποχής υπήρξαν καθοριστικά ώστε να θέσουν από μεριάς της κοινωνίας την επιτακτική ανάγκη παροχής επαρκών υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας. Τα αιτήματα αυτά, αφορούσαν σε όλους δεν μπορούσαν να μείνουν ανεκπλήρωτα στο πλαίσιο της εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής και ευημερίας απαραίτητα συστατικά για ένα νέο και υπό διαμόρφωση κράτος όπως ήταν η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

4.1. Είδος της Έρευνας

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας απαιτήθηκε η διενέργεια ποιοτικής δευτερογενούς έρευνας.

Η ποιοτική έρευνα (qualitative research) είναι μια συστηματική αλλά περισσότερο υποκειμενική έρευνα η οποία σε αντίθεση με τις ποσοτικές έρευνες δεν κάνει χρήση αριθμητικών δεδομένων. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει σε μια ολιστική θεώρηση των πραγμάτων (Μερκούρης, 2008).

Η ποιοτική έρευνα παρά την έντονη κριτική που της ασκείται λόγω της μη χρήσης απόλυτων αριθμών, έρχεται να δώσει έρευνες με μεγαλύτερο εύρος και βάθος καθώς είναι σε θέση να δώσει λεπτομέρειες που δεν μπορεί να προσφέρει η ποσοτική μέθοδος. Απ' την άλλη στα μειονεκτήματά της συγκαταλέγονται η ύπαρξη του υποκειμενικού στοιχείου, η παρέμβαση του ερευνητή που μπορεί να επηρεάσει τα αποτελέσματα της έρευνας αλλά και οι περιορισμένες δυνατότητες σύγκρισης και γενίκευσης των αποτελεσμάτων (Μερκούρης, 2008).

Απ' την άλλη με τον όρο δευτερογενής έρευνα εννοούμε την ερευνητική εκείνη διαδικασία σύμφωνα με την οποία τα δεδομένα που θα χρησιμοποιηθούν σε μια μελέτη δεν έχουν συλλεχθεί από τον ίδιο τον συγγραφέα της, αλλά από προηγούμενες δημοσιευμένες έρευνες που ασφαλώς σχετίζονται με το θέμα. Δηλαδή πρόκειται εν πολλοίς για μελέτες οι οποίες βασίζονται στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία (Watson et al, 2008).

Το γεγονός ότι οι μέχρι τώρα έρευνες που αφορούν στο θέμα μας έγιναν με ποιοτικά κριτήρια μας οδηγεί στο να χρησιμοποιήσουμε στο πλαίσιο της δικής μας μελέτης μια δευτερογενή έρευνα μετασύνθεσης. Με τον όρο αυτό εννοούμε μια έρευνα η οποία αποτελεί συστηματική ανασκόπηση πάνω σε ένα θέμα που έχει ερευνηθεί με ποιοτικές μεθόδους έρευνας. Παρ' όλα αυτά πάντως φαίνεται πως παρά την παράδοση που έχει αυτή η μέθοδος στις κοινωνικές επιστήμες δεν έχει ακόμα εδραιωθεί πλήρως και διασαφηνιστεί η χρήση της στη νοσηλευτική επιστήμη (McArt and McDougal, 1985).

Αυτού του είδους έρευνες αποτελούν ιδανικό εκπαιδευτικό εργαλείο εξάσκησης των φοιτητών στην ερευνητική διαδικασία χωρίς τις πιθανές δυσκολίες μιας πρωτογενούς έρευνας, είναι οικονομικές μελέτες καθώς δεν απαιτούν ιδιαίτερα έξοδα για να

εκπονηθούν, ενώ ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα εμβάθυνσης, ερμηνείας, δημιουργίας νέας γνώσης χωρίς ιδιαίτερους περιορισμούς δεοντολογικού χαρακτήρα (Coyer and Gallo, 2005).

Απ' την άλλη μεριά ο ερευνητής ακολουθώντας μια τέτοιου είδους έρευνα δεν είναι σε θέση να ελέγξει πάντοτε τα δεδομένα που βρίσκει ήδη να υπάρχουν στη βιβλιογραφία ούτε και πάντοτε έχει τη δυνατότητα να τα εμπλουτίσει (Coyer and Gallo, 2005).

Στην εργασία αυτή εμείς προσπαθούμε να κατανοήσουμε την εξέλιξη της νοσηλευτικής στο ελληνικό κράτος κατά το 19^ο αιώνα επαναπροσεγγίζοντας με διαφορετικό πρίσμα από το αρχικό τις υπάρχουσες σχετικές μελέτες. Η δευτερογενής ανάλυση κάνει εξ άλλου χρήση των ήδη υπάρχοντων δεδομένων ώστε να απαντήσει σε ένα ερευνητικό ερώτημα το οποίο διαφέρει από το ερώτημα που τέθηκε στην πρωταρχική εργασία (Hinds et all, 1997).

4.2. Περιγραφή δείγματος

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας έγινε αναζήτηση στις ακόλουθες μηχανές αναζήτησης: iatrotek.gr, google-scholar.gr και internurse.com.

Οι όροι οι οποίοι αναζητήθηκαν ήταν «ιστορία της νοσηλευτικής», «νοσηλευτική Ελλάδα», «νοσηλευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα», «νοσοκομεία Ελλάδα», «νοσηλευτική και κοινωνία στην Ελλάδα» για τις δυο πρώτες διευθύνσεις αναζήτησης και οι αντίστοιχοι αγγλικοί όροι για τη σελίδα internurse.com, δηλαδή «history of nursing», «nursing education in Greece», «hospitals in Greece», «nursing and society in Greece».

Στη σελίδα iatrotek οι όροι όπως βρίσκονται παραπάνω δεν έδωσαν κανένα αποτέλεσμα. Ο όρος «ιστορία, νοσηλευτική» έδωσε 91 αποτελέσματα. Ο όρος «νοσηλευτική, εκπαίδευση» έδωσε 158 αποτελέσματα. Καθώς όμως τα αποτελέσματα δεν αφορούσαν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα απορρίφθηκαν. Το ίδιο συνέβη και με τη σελίδα internurse.com. Πιθανότατα τα άρθρα δεν βρίσκονταν με τις ανάλογες λέξεις κλειδιά μέσα στο σύστημα.

Στη σελίδα google scholar, έγινε αρχικά αναζήτηση του όρου ιστορία της νοσηλευτικής και «ιστορία της νοσηλευτικής» και έφερε 40 αποτελέσματα. Από αυτά ανακτήθηκαν τα 2 που αφορούσαν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Αμέσως μετά έγινε αναζήτηση με βάση τον όρο «νοσηλευτική στην Ελλάδα» ζητώντας άρθρα που περιείχαν τον όρο αυτό στον τίτλο. Η αναζήτηση έδωσε περίπου 18 αποτελέσματα. Εξ αυτών ανακτήθηκαν τα 3 τα οποία αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα στο θέμα. Στη συνέχεια έγινε αναζήτηση με βάση το συγγραφέα δίνοντας το όνομα «Λαμπρινή Κουρκούτα». Η αναζήτηση έδωσε 9 αποτελέσματα εκ των οποίων ανακτήθηκαν τα 2. Στη συνέχεια έγινε αναζήτηση του όρου «nursing schools in Greece» η οποία έδωσε 3 αποτελέσματα. Από αυτά ανακτήθηκε 1 σχετικό με το θέμα μας. Στη συνέχεια έγινε αναζήτηση του όρου «nursing education in Greece» με βάση τον τίτλο των άρθρων. Η αναζήτηση έδωσε περίπου 18 αποτελέσματα εκ των οποίων ανακτήθηκαν 3 κάποια κοινά με παραπάνω. Τέλος η αναζήτηση άρθρου με βάση τον τίτλο «Evangelismos Medical Center Greece» έδωσε 1 αποτέλεσμα το οποίο και ανακτήθηκε.

4.3. Κριτήρια αποδοχής/αποκλεισμού βιβλιογραφίας

Παρά το πλήθος των πολλών αποτελεσμάτων που έδωσε η αναζήτησή μας στις έγκριτες αυτές μηχανές αναζήτησης που παρέχει το διαδίκτυο, ελάχιστα είναι εκείνα τα οποία εστιάζουν το ενδιαφέρον τους ειδικά στην ιστορία της ελληνικής νοσηλευτικής και μάλιστα κατά τον 19^ο αιώνα.

Κριτήριο για την αποδοχή ή όχι των άρθρων που επελέγησαν ήταν να αφορούν σε κάποιο ζήτημα της νοσηλευτικής πραγματικότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα. Κατ' αυτό τον τρόπο επελέγησαν 10 άρθρα. Δεν υπήρξε κάποιο ιδιαίτερο στοιχείο αποκλεισμού, όπως λ.χ. γλωσσικό στοιχείο. Εξ άλλου η σχετική με το θέμα βιβλιογραφία είναι σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα μόνον στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα. Γι' αυτό το λόγο συμπεριλάβαμε στην αναζήτησή μας και την σελίδα internurse ώστε να καλύψουμε πιθανή ξένη βιβλιογραφία πέραν αυτής που παρείχε το google scholar. Δυστυχώς τα αποτελέσματα ήταν περιορισμένα, αρκετά ωστόσο ώστε να πάει η έρευνα παρακάτω.

4.4. Συλλογή Δεδομένων

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ	ΤΙΤΛΟΣ	ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ	ΕΤΟΣ	ΕΙΔΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
Κουρκούτα Λαμπρινή	Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19 ^{ου} αιώνα	Νοσηλευτική	1996	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Δημητριάδου Αλεξάνδρα	Η νοσηλευτική στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο: μια πilotική μελέτη	Το Βήμα του Ασκληπιού	2005	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Gregory Tsoukalas, Antonis A. Kousoulis, Marianna Karamanou, Ioannis Tsoucalas, George Androutsos	The first official schools for nursing education in Greece: over a century of tradition	Vesalius	2011	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Lambrini Kourkouta, Ioanna Papathanasiou, Paraskevi Georgoyi	The first school of nursing education in Greece	Education in Medicine Journal	2012	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Βενετία – Σοφία Βελονάκη, Αθηνά Καλοκαιρινού – Αναγνωστοπούλου	Ιστορική εξέλιξη υγειονομικού συστήματος και	Νοσηλευτική	2006	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα

	νοσηλευτική στην Ελλάδα			
Leslie L., Vernal G.	Evangelismos Medical Center, Athens, Greece	Journal of the National Medical Association	1975	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Kourkouta Lambrini, Vakalopoulou Basiliki, Anca Mihalache, Plati Panagiota, Ziogou Theologia	Hospitalization in the psychiatric hospital of Corfu in 19 th century	American Journal of Nursing Science	2015	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Λαμπρινή Κουρκούτα, Αβραμικά Μαρία, Δέσποινα Σαπουντζή – Κρέπια	Η αναζήτηση του όρου «Νοσηλευτική» στα πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του θεραπευτηρίου Ευαγγελισμός	Το Βήμα του Ασκληπιού	2007	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Δημητριάδου – Παντέκα Αλεξάνδρα, Λαβδανίτη Μαρία	Κριτική αποτίμηση της επιρροής του προτύπου της Nightingale στην Νοσηλευτική εκπαίδευση στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στην Αμερική	Το Βήμα του Ασκληπιού	2014	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα
Σαπουντζή – Κρέπια Δέσποινα	Οι ιστορικές καταβολές της Ελληνικής Νοσηλευτικής	Νοσηλευτική	2002	Δευτερογενής ποιοτική έρευνα

Το πρώτο άρθρο της Λαμπρινής Κουρκούτα με τίτλο *Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19^{ου} αιώνα*, ασχολείται με τα νοσηλευτικά ιδρύματα της περιόδου που εξετάζουμε. Σύμφωνα με τη συγγραφέα τα νοσοκομεία του 19^{ου} αιώνα πρέπει να διαιρεθούν σε τρεις κατηγορίες. Στα πριν, στα κατά και στα μετά την επανάσταση του 1821. Τα προς της επανάστασης είναι είτε αυτοτελή είτε προσκολλημένα σε κάποια μονή, παράδοση μακραίωνη που φθάνει από το Βυζάντιο. Ήδη το 1825 στην επαναστατημένη Ελλάδα υπάρχει νόμος που επιδιώκει την ίδρυση νοσοκομείων. Παρ' όλα αυτά το 1878 φαίνεται να υπάρχουν μόνο 12 νοσοκομεία στην επικράτεια. Οι πληροφορίες σχετικά με τα ιδρύματα προ της επανάστασης είναι λίγες ενώ σχετικά με τα ιδρύματα που ιδρύθηκαν μετά την επανάσταση έχουμε αρκετές πληροφορίες.

Μεταξύ αυτών των ιδρυμάτων στην περιοχή Αθηνών και Πειραιώς φαίνεται κατά την Κουρκούτα να ιδρύθηκαν καθ' όλο το 19^ο αιώνα 14 νοσοκομεία. Πρόκειται για το Στρατιωτικό Νοσοκομείο Αθηνών (1834), το Πολιτικό ή Δημοτικό Νοσοκομείο «Ελπίς» (1836), το Νοσοκομείο Μεταδοτικών Νοσημάτων (1836), το Δημόσιο Μαιευτήριο (1838), το Οφθαλμιατρείο (1843), την Αστυκλινική (1857), το Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών (1859), το Πτωχοκομείο ή Γηροκομείο (1864), το Τζάννειο Δημοτικό Νοσοκομείο Πειραιά (1866), το Ναυτικό Νοσοκομείο Πειραιά (1880), το Θεραπευτήριο Ευαγγελισμός (1881), το Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο (1887), το Άσυλο Ανιάτων (1892) και το Αρεταίειον (1896). Μεταξύ αυτών φαίνεται να δεσπόζει ο Ευαγγελισμός, το μεγαλύτερο και αρτιότερα εξοπλισμένο νοσοκομείο της εποχής, το οποίο υπήρξε τομή για τα νοσοκομεία στη χώρα μας.

Στο άρθρο της Αλεξάνδρας Δημητριάδου *Η νοσηλευτική στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο: μια πιλοτική μελέτη*, η συγγραφέας επιχειρεί να καλύψει μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο της ελληνικής νοσηλευτικής. Από τα Ασκληπιεία στο Βυζάντιο κι από κει δια μέσου της Οθωμανικής περιόδου στο νεοελληνικό κράτος η Δημητριάδου επιχειρεί σε λίγες μόνον σελίδες να θίξει όλη την εξέλιξη της ελληνικής νοσηλευτικής. Συμπεραίνει ότι η νοσηλευτική στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα είναι υπόθεση των γυναικών ενώ πιστεύει πως πρέπει η μελέτη της αυτή να αποτελέσει έναυσμα για περισσότερους νοσηλευτές να ασχοληθούν με την ιστορία του κλάδου τους.

Το άρθρο των Gregory Tsoucalas et al, *The first official schools for nursing education in Greece: over a century of tradition*, ασχολείται με τα ιδρύματα που παρείχαν νοσηλευτική κατάρτιση στην Ελλάδα. Η ανάγκη για καταρτισμένο νοσηλευτικό προσωπικό ώστε να καλυφθούν οι εγχώριες ανάγκες οδήγησαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στη δημιουργία δύο σχολών στην Αθήνα με τη φροντίδα της Βασίλισσας Όλγας και της Πριγκίπισσας του διαδόχου Σοφίας. Έτσι το 1875 ιδρύεται σχολή στο Θεραπευτήριο του Ευαγγελισμού ενώ το 1897 στο νοσοκομείο Παίδων Αγ. Σοφία. Οι σχολές αυτές όχι απλώς παρείχαν κατηρτισμένο κατά τα μέτρα της εποχής προσωπικό στα ελληνικά νοσοκομεία αλλά ταυτόχρονα υπήρξαν από τις πρώτες νοσηλευτικές σχολές του κόσμου.

Το επόμενο άρθρο και πάλι της Lambrini Kourkouta και των συνεργατών της, *The first school of nursing education in Greece*, αφορά και πάλι στην εκπαίδευση και κατάρτιση των νοσηλευτών στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται η σχολή νοσηλευτών του Ελληνικού Στρατού που ιδρύθηκε το 1861. Στη σχολή αυτή φοιτούσαν στρατιώτες κατά τη διάρκεια της θητείας τους, λάμβαναν την ανάλογη ειδίκευση και χρησιμοποιούνταν μετά την απόλυσή τους από το στρατό για να καλύψουν τις νοσηλευτικές ανάγκες του κράτους. Το γεγονός ότι οι στρατιώτες αυτοί έπρεπε να είναι εγγράμματοι δηλώνει την μέριμνα αυτή του κράτους να έχει νοσηλευτές όσο το δυνατόν πιο κατηρτισμένους ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του κράτους και του πληθυσμού.

Το άρθρο *Ιστορική εξέλιξη υγειονομικού συστήματος και νοσηλευτική στην Ελλάδα*, της Β. Σ. Βελονάκη και της Α. Καλοκαιρινού, παρουσιάζει τη σχέση της νοσηλευτικής με το σύστημα υγείας. Παρ' ότι το άρθρο αυτό ασχολείται κυρίως με τα προχωρημένα συστήματα υγείας του 20^{ου} αιώνα, αναφέρεται και στις απαρχές του ελληνικού υγειονομικού συστήματος που βρίσκονται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Είναι τότε που ιδρύονται σημαντικά νοσηλευτικά ιδρύματα και νοσηλευτικές σχολές στην πρωτεύουσα αλλά και στις μεγάλες πόλεις του ελληνικού κράτους.

Το άρθρο των Leslie και Vernal, αφορά στο νοσοκομείο του Ευαγγελισμού. Σε αυτό παρουσιάζεται περιληπτικά το πότε ιδρύθηκε το νοσοκομείο, ποιες είναι οι δυνατότητές του, κ.α.

Ακολουθεί ένα ακόμα άρθρο της Lambrini Kourkouta και των συνεργατών της με τίτλο *Hospitalization in the psychiatric hospital of Corfu in 19th century*. Στο άρθρο αυτό

παρουσιάζεται το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο της Κέρκυρας το οποίο επέφερε μια τομή στον ελληνικό χώρο. Ενώ μέχρι τότε οι άνθρωποι με ανάλογα προβλήματα κλίνονταν στη φυλακές σαν απλοί κακοποιοί, με την προτροπή του Sir Edward Douglas, ιδρύεται το 1836 το πρώτο ψυχιατρικό νοσοκομείο.

Στη συνέχεια ακόμα ένα άρθρο της Λαμπρινής Κουρκούτα, *Η αναζήτηση του όρου «Νοσηλευτική» στα πρακτικά των συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού*. Όπως γίνεται κατανοητό κι από τον τίτλο η μελέτη αυτή πραγματεύεται τη διάδοση του όρου Νοσηλευτική προσεγγίζοντας τα πρακτικά συνεδριάσεων του διοικητικού συμβουλίου του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού. Παρ' ότι η χρονική στόχευση της μελέτης είναι από το 1900 κ.ε. στο άρθρο αυτό παρατίθενται αξιόλογα στοιχεία για την εξέλιξη του όρου ήδη από τον 19^ο αιώνα και πιο συγκεκριμένα το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Το άρθρο της Αλεξάνδρας Δημητριάδου-Παντέκα και της Μαρίας Λαβδανίτη, *Κριτική αποτίμηση της επιρροής του προτύπου της Nightingale στην Νοσηλευτική εκπαίδευση στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στην Αμερική*, επιδιώκει να εντοπίσει την επιρροή της «γυναίκας με τη λάμπα» και του έργου της στη νοσηλευτική εκπαίδευση τριών διαφορετικών χωρών, της Ελλάδας, της Αγγλίας και της Αμερικής. Η φυσιογνωμία, οι ιδέες και το έργο της γυναίκας αυτής φαίνεται πως συνόδευσαν τις τύχες και την εξέλιξη της νοσηλευτικής για εκατό και πλέον έτη, ενώ τα όσα άφησε ως παρακαταθήκη εξακολουθούν να εντοπίζονται και στη σύγχρονη νοσηλευτική παρά τις τόσες εξελίξεις και αλλαγές.

Τέλος το άρθρο της Δέσποινας Σαπουντζή – Κρέπια, *Οι ιστορικές καταβολές της Ελληνικής Νοσηλευτικής*, προσπαθεί να παρουσιάσει με σύντομο, εύληπτο και κατανοητό τρόπο την εξέλιξη της ελληνικής νοσηλευτικής. Από την οικογένεια που παρείχε πάντοτε υπηρεσίες φροντίδας στην ελληνική αρχαιότητα, το Βυζάντιο κι από κει στα οθωμανικά και νεώτερα χρόνια. Η συγγραφέας επιθυμεί η μελέτη της αυτή να σταθεί αφορμή ώστε να υπάρξουν κι άλλες σχετικές μελέτες για όσους θέλουν να ασχοληθούν με την ιστορία της νοσηλευτικής επιστήμης στην Ελλάδα.

5. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ / ΕΥΡΗΜΑΤΑ

5.1 Ανάλυση Δεδομένων

Στο κεφάλαιο αυτό πρόκειται να αναλυθούν τα αποτελέσματα και τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Πρόκειται δηλαδή να προσεγγίσουμε το υπό εξέταση φαινόμενο μέσα από 4 θεματικές ενότητες που σχετίζονται με αυτό. Οι ενότητες αυτές είναι Ιστορία και νοσηλευτική, Νοσηλευτικά ιδρύματα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, Θεωρία και νοσηλευτική κατά το 19^ο αιώνα, Νοσηλευτική εκπαίδευση και κατάρτιση κατά το 19^ο αιώνα.

5.1.1. Ιστορία και νοσηλευτική (1^η Θεματική Ενότητα)

Παρά τις όποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις που προκύπτουν από τα επιμέρους ιδιαίτερα ζητήματα που θίγουν, όλα ανεξαιρέτως τα άρθρα που προέκυψαν από τις αναζητήσεις μας αφορούν την ιστορία της νοσηλευτικής. Πρόκειται δηλαδή για μελέτες, εκτενέστερες ή συντομότερες οι οποίες τις περισσότερες φορές καλούνται να καλύψουν την ανάγκη της ίδιας αυτής της επαγγελματικής ομάδας των νοσηλευτών να μιλήσουν για την ιστορία του κλάδου τους (Δημητριάδου, 2005).

Όπως ήταν αναμενόμενο η επίσημη ιστορία δεν θα μπορούσε να θίξει στο πλαίσιο των ερευνών της ιδιαίτερα ζητήματα που θα αφορούσαν έναν επιστήμονα της υγείας, έναν νοσηλευτή. Ως εκ τούτου αυτό δημιούργησε ένα κενό το οποίο προσπάθησαν με τα εργαλεία που τους προσέφερε η δική τους επιστήμη να καλύψουν. Παρ' όλα αυτά όμως η έλλειψη τις περισσότερες φορές κατάρτισης επί των μεθόδων και των τρόπων που χρησιμοποιεί η ιστορία καθ' εαυτή οδήγησε σε παρερμηνείες. Δεν είναι εφικτό για παράδειγμα σε ένα ολιγοσέλιδο άρθρο να προσπαθεί ο ερευνητής να παρουσιάσει το σύνολο της νοσηλευτικής εξέλιξης από την αρχαιότητα μέχρι και τον 20^ο αιώνα (Δημητριάδου, 2005).

Κύριο κίνητρο των μελετητών είναι η ανάγκη να πάει παρακάτω αυτή η έρευνα. Το δηλώνουν εξ άλλου στους στόχους των μελετών τους ότι επιθυμούν να παραχθούν κι άλλες σχετικές εργασίες κι ότι οι δικές τους θέλουν να σταθούν σαν το έναυσμα προς αυτή την κατεύθυνση (Σαπουντζή – Κρέπια, 2002).

Πέραν όμως των γενικών αυτών παρατηρήσεων αξίζει να ασχοληθούμε και με το καθ' εαυτό περιεχόμενο αυτών των μελετών.

Οι νοσηλευτές μιλώντας για την ιστορία της νοσηλευτικής προσεγγίζουν εν πολλοίς αυτά τα ζητήματα χρησιμοποιώντας την οπτική των μεθόδων τους. Έτσι συναντούμε μελέτες π.χ. για την ύπαρξη ενός όρου σε πρακτικά νοσοκομείων (Κουρκούτα κ.α, 2007), για την επιρροή του μοντέλου της Ναίτινγκέιλ σε κάποιες χώρες της Δύσης μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα (Δημητριάδου-Παντέκα κ.α., 2014) ή προσπαθούμε να μιλήσουμε για ιδρύματα (Κουρκούτα, 1996), σχολές που διέδωσαν την τέχνη και έπειτα επιστήμη της νοσηλευτικής (Tsoucalas et all, 2011).

5.1.2 Νοσηλευτικά ιδρύματα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα (2^η Θεματική Ενότητα)

Από τα 10 άρθρα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο 2 έχουν ως αποκλειστικό τους θέμα να παρουσιάσουν κάποια από τα ιδρύματα που ιδρύθηκαν και έδρασαν στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα ενώ σε άλλα άρθρα γίνονται εμμέσως αναφορές σε αυτά.

Η ίδρυση νοσηλευτικών ιδρυμάτων, νοσοκομείων και λοιπών άλλων φορέων παροχής υπηρεσιών υγείας, υπήρξε μια σπουδαία διαδικασία στο πλαίσιο της προσπάθειας ανόρθωσης του κράτους μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας και της επανατοποθέτησής του με άξονα τις τρέχουσες εξελίξεις στη Δύση την ίδια περίοδο.

Αναμφίβολα θα πρέπει να εντοπίσουμε και να κάνουμε λόγο για την πολιτική πρόθεση που υπήρξε πίσω από όλα αυτά. Η σύνδεση της δημιουργίας αυτών των ιδρυμάτων με την πολιτική υπήρξε αναπόφευκτη. Πιο συγκεκριμένα όπως αναλύει η Λαμπρινή Κουρκούτα στο άρθρο της Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19^{ου} αιώνα, παρατηρούμε πως δύο υπήρξαν οι αιτίες δημιουργίας νοσοκομείων (Κουρκούτα, 1996). Αφ' ενός η πρόθεση των Βασιλισσών να προβάλουν ένα κοινωνικό πρόσωπο και να επιδιώξουν τη στήριξη του θεσμού της βασιλείας από το λαό μέσω φιλανθρωπικών ευρύτερων δραστηριοτήτων και αφ' ετέρου η συμβολή

μεγάλων ευεργετών που παρείχαν μεγάλα ποσά ώστε να δημιουργηθούν νέα και κατά τα σύγχρονα δεδομένα εκείνης της εποχής νοσηλευτικά ιδρύματα.

Το γεγονός από την άλλη μεριά πως όλα αυτά τα ιδρύματα ιδρύθηκαν στην Αθήνα σημαίνει την πρόθεση των κυβερνώντων να δημιουργήσουν την κατ' εξοχήν πόλη, την πρωτεύουσα του νέου βασιλείου και να την κοσμήσουν με όλα εκείνα τα κτίρια που θα την καθιστούσαν παρόμοια με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες της εποχής.

Όπως είναι φυσιολογικό τα ιδρύματα αυτά δεν περιορίστηκαν μόνον στην Αθήνα. Προοδευτικά ιδρύθηκαν νοσηλευτικά ιδρύματα, άλλα γενικά και άλλα ειδικά, και στην επαρχία του ελληνικού βασιλείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ψυχιατρικό νοσοκομείο της Κέρκυρας που λόγω των ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών της Επτανήσου προϋπήρξε της ίδρυσης του ελληνικού κράτους (Kourkouta et all, 2015).

Τα ιδρύματα αυτά προσέφεραν υπηρεσίες υγείας με βάσει τα δεδομένα της εποχής σε έναν πληθυσμό που μαστίζονταν από πολλές ασθένειες. Ταυτόχρονα αντιμετώπισαν πολλές πολεμικές συρράξεις και φρόντισαν να περιθάλψουν τους τραυματίες. Συν τοις άλλοις η δραστηριότητά τους απ' αυτά ακόμα τα χρόνια, κατέστησαν την Ελλάδα στο ίδιο περίπου επίπεδο με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες γεγονός που συνόδεψε την εξέλιξη της νοσηλευτικής και κατά τον επόμενο αιώνα.

5.1.3 Θεωρία και νοσηλευτική κατά το 19^ο αιώνα (3^η Θεματική Ενότητα)

Τα ζητήματα της θεωρίας και της εξέλιξής της όσον αφορά τη νοσηλευτική κατά το 19^ο αιώνα δεν φαίνεται να κάλυψαν μέχρι σήμερα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας. Η καθυστέρηση αυτή φαίνεται να προκύπτει από την αδυναμία των επιστημόνων υγείας να αντιμετωπίσουν μεθοδολογικά επαρκώς ιστορικά νοσηλευτικά αρχεία.

Οι θεωρίες και η θεωρητική κατάρτιση κατά την πρώιμη αυτή περίοδο της νοσηλευτικής στη χώρα μας ακολουθεί τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Κύριος εμπνευστής του έργου των νοσηλευτών αυτή την περίοδο αποτελεί η φυσιогνωμία της Φλώρενς Νάιτινγκέιλ. Η Νάιτινγκέιλ φαίνεται πως επηρέασε για έναν περίπου αιώνα την

θεωρητική κατάρτιση και την ιδεολογική τοποθέτηση της νοσηλευτικής εντός της κοινωνίας (Δημητριάδου-Παντέκα κ.α., 2014).

Η κατάσταση αυτή διαγράφεται στο άρθρο για την κριτική αποτίμηση της επιρροής του προτύπου της Νάιτινγκέιλ στην νοσηλευτική εκπαίδευση στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στην Αμερική. Μέσω της εκπαίδευσης, την οποία θα δούμε αμέσως παρακάτω, διαχέονταν οι ιδέες της Νάιτινγκέιλ στους νέους νοσηλευτές με αποτέλεσμα αυτές να κυριαρχήσουν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στο χώρο της νοσηλευτικής. Το πνεύμα αυτό της Νάιτινγκέιλ βασίζονταν στο γεγονός της φιλάνθρωπης προσφοράς του νοσηλευτή στον ασθενή μέσα όμως από συγκεκριμένες μεθόδους που ήταν αποτέλεσμα έρευνας και εμπειρίας γεγονός που τη διαφοροποιούσαν από τις προηγούμενες μεταφυσικές πρακτικές.

Ακόμα κι αυτή η θεμελίωση της χρήσης του όρου της νοσηλευτικής δεν ήταν δεδομένη. Το θέμα αυτό πραγματεύτηκε η Λαμπρινή Κουρκούτα με τους συνεργάτες της σχετικά με την χρήση του όρου στα πρακτικά του νοσοκομείου Ευαγγελισμού. Βεβαίως δεν αφορά αποκλειστικά την υπό εξέταση περίοδο αλλά θίγει και τα σχετικά με αυτήν (Κουρκούτα κ.α., 2007).

5.1.4 Νοσηλευτική εκπαίδευση και κατάρτιση κατά το 19^ο αιώνα (4^η Θεματική Ενότητα)

Η ίδρυση νέων νοσηλευτικών ιδρυμάτων όπως θίχτηκαν στην αμέσως προηγούμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, η ευρύτερη ιστορική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα κατά το 19^ο αιώνα έθεσε ως επιτακτική ανάγκη τη στελέχωση των ιδρυμάτων αυτών με ειδικά καταρτισμένο προσωπικό ικανό να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις των καιρών. Ως εκ τούτου δεν άργησαν να συσταθούν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα φορείς που θα παρείχαν νοσηλευτική εκπαίδευση και κατάρτιση.

Σε πρώτη φάση ιδρύθηκε στρατιωτική νοσηλευτική σχολή για την κατάρτιση των στρατιωτών που λάμβαναν την ειδίκευση του νοσηλευτή. Οι στρατιωτικές διεργασίες και οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις του 19^{ου} αιώνα απαιτούσαν ικανά στελέχη σε αυτή την ειδίκευση. Έτσι ιδρύθηκε στο στρατιωτικό νοσοκομείο Μακρυγιάννης και η

ανάλογη σχολή. Από αυτή τη σχολή τους πρώτους χρόνους από την ίδρυσή της εκπαιδεύονταν και οι κατά κόσμον νοσηλευτές αφού οι στρατιώτες μετά την απόλυσή τους από τη στρατιωτική τους θητεία μπορούν να αξιοποιήσουν την ειδίκευσή τους ώστε να εργαστούν. Το θέμα παρουσίασε στην αγγλική η Λαμπρινή Κουρκούτα μαζί με την Ιωάννα Παπαθανασίου (Κουρκούτα κ.ά., 2012).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα επίσης είναι αυτό των νοσοκομείων «Ευαγγελισμός» και «Αγία Σοφία» τα οποία συμπεριέλαβαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και σχολές νοσηλευτών στις τάξεις τους. Σχετικό είναι το άρθρο των Tsoucalas, Kousoulis και Karamanou που αναφέρεται στα πρώτα επίσημα εκπαιδευτήρια νοσηλευτικής στη χώρα μας. Τα εκπαιδευτήρια αυτά με την πρώιμη αυτή ίδρυση και δραστηριότητά τους έχουν χαρίσει στη χώρα μια παράδοση τουλάχιστον ενός αιώνα όσον αφορά ανάλογα ιδρύματα και φορείς (Tsoucalas et all, 2011).

6. ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Η προσέγγιση ζητημάτων ιστορίας του κλάδου της νοσηλευτικής από τους ίδιους τους επιστήμονες υγείας – νοσηλευτές, είναι ένα ζήτημα το οποίο άρχισε να θίγεται συστηματικά –τουλάχιστον για τα δεδομένα της χώρας μας- μόλις τα τελευταία 20-25 χρόνια. Στο πλαίσιο αυτό όπως είναι λογικό χρειάζεται μια εύλογη περίοδος ώστε οι νοσηλευτές να κατακτήσουν μέσω της επιστήμης τους τα απαιτούμενα εκείνα εργαλεία από άλλες σχετικές με την έρευνα του παρελθόντος μεθόδους ούτως ώστε οι προσεγγίσεις που επιχειρούν να είναι πιο έγκυρες επιστημονικά και τεκμηριωμένες όσο το δυνατόν καλύτερα.

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει ακριβώς να θίξουμε την πρακτική της ιστοριογραφίας. Δηλαδή μιας αφήγησης του παρελθόντος που δεν είναι ιστορία. Είναι αφήγηση του παρελθόντος έξω από επιστημονικούς πολλές φορές όρους. Έτσι, βλέπουμε μελέτες να προσπαθούν να προσεγγίσουν το σύνολο της εξέλιξης και της πορείας της νοσηλευτικής στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας σε ελάχιστες μόνον σελίδες ενός άρθρου (Δημητριάδου, 2005). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι έρευνες αυτές

να μην εστιάζουν σε λεπτομέρειες που αφορούν την διερεύνηση ζητημάτων ιστορικής υφής της νοσηλευτικής.

Ως εκ τούτου θα πρέπει να επαναπροσεγγίσουμε τις μεθόδους και τους τρόπους προσέγγισης του νοσηλευτικού παρελθόντος. Μέσα από τις ευρύτερες μεθόδους που χρησιμοποιούνται στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, στην δευτερογενή ποιοτική έρευνα να προχωρήσουμε σε πιο λεπτομερείς εργασίες. Εργασίες όπως αυτές της Λαμπρινής Κουρκούτα (Κουρκούτα, 2010), τόσο σε μονογραφίες όσο και σε μελέτες (Κουρκούτα, 2015 και Κουρκούτα, 2016 και Kourkouta et all, 2012) κινούνται σε ένα επίπεδο ικανό να αποτελέσουν βάση για ακόμα πιο άρτιες μελέτες. Η ενσωμάτωση των μελετών της στη βιβλιογραφία τις τελευταίες δύο δεκαετίες ανέδειξαν συστηματικά τον ιστορικό αυτό κλάδο της επιστήμης μας. Οι εργασίες αυτές, ιδίως οι μονογραφίες προσπάθησαν να δώσουν επαρκές εύρος και να αναδείξουν την έκταση της νοσηλευτικής ιδίως κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Γι' αυτό και πιστεύω πως είναι μια καλή αρχή βιβλιογραφικά για νέες προσεγγίσεις.

Από κει και πέρα όσον αφορά την προσθήκη νέων στοιχείων στην υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια εξαιρετικά νέα ανακάλυψη. Οφείλουμε όμως να συλλέξουμε κάθε αναφορά και να προχωρήσουμε με μέθοδο στην περαιτέρω ανάδειξη της ιστορίας της επιστήμης της νοσηλευτικής. Η υπάρχουσα βιβλιογραφία φαίνεται πως έχει αφομοιώσει εν πολλοίς ήδη το υλικό των άρθρων που προέκυψαν από την αναζήτησή μας καθώς τα περισσότερα από αυτά χρησιμοποιούν τη βασική βιβλιογραφία ως πηγή του έργου τους. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μιλάμε για βιβλιογραφικές ως επί τω πλείστω μελέτες. Οι μέχρι τώρα μελέτες δεν φαίνεται να έχουν εξαντλήσει την προσέγγιση και παρουσίαση αρχειακού υλικού που θα έδινε πιο συγκεκριμένα και πιο λεπτομερή στοιχεία γύρω από το παρελθόν της επιστήμης μας στην Ελλάδα.

Η προσέγγιση ζητημάτων μεθόδου και θεωρίας της νοσηλευτικής αποτελεί ίσως την πλέον ουσιαστική ενασχόληση των ιστορικών της νοσηλευτικής κι αυτό γιατί η νοσηλευτική είναι αυτή η ίδια η προσέγγιση των πραγμάτων της σε κάθε χώρο και χρόνο (Σαπουντζή-Κρέπια, 2002). Ο τρόπος προσέγγισης των ίδιων ζητημάτων σε παλαιότερες εποχές μπορούν να αποτελέσουν βάση εμπειρίας και γνώσης για τους νοσηλευτές όλων των εποχών. Βεβαίως η εργασία αυτή απαιτεί ενδελεχή αρχειακή μελέτη. Παρ' όλα αυτά δεν είναι ακατόρθωτη.

Το ζήτημα των νοσηλευτικών ιδρυμάτων (Κουρκούτα, 1996) είναι επίσης ένα θέμα το οποίο συχνά συναντούμε στις μελέτες αυτές και συνοδεύεται πολλές φορές και από το έτερο θέμα που αφορά στην κατάρτιση και εκπαίδευση των νοσηλευτών σε άλλες εποχές. Τα θέματα αυτά μαζί με εκείνα που άπτονται της θεωρίας και της ευρύτερης κατάρτισης που λάμβαναν οι νοσηλευτές άλλοτε πιστεύουμε πως αποτελούν την ουσία της προσέγγισης της ιστορίας της νοσηλευτικής καθώς τα τρία αυτά είναι τις περισσότερες φορές αλληλένδετα. Δηλαδή ένα νοσοκομείο της εποχής εκείνης, όπως λ.χ. ο Ευαγγελισμός (Alexander et Cave, 1975) έχει τη δική του σχολή η οποία χαρακτηρίζεται από εκείνα τα οποία διδάσκει στους νέους νοσηλευτές και που διαδίδονται έτσι και στα υπόλοιπα νοσοκομεία του κέντρου ή της επαρχίας ακόμα αλλά με σαφώς βραδύτερους ρυθμούς. Το άρθρο αυτό φαίνεται να έχει ενσωματωθεί στη βιβλιογραφία μέσω του έργου της Κουρκούτα για την Ιστορία της Νοσηλευτικής (Κουρκούτα, 2010).

Η περιορισμένη νέα βιβλιογραφία δεν θα πρέπει να αποκαρδιώνει και να αποτρέπει τους νέους νοσηλευτές από το να ασχοληθούν με το θέμα. Σε πολλές από τις μελέτες που παρουσιάστηκαν στο πλαίσιο αυτής της εργασίας ευχή των γραφόντων ήταν να υπάρξουν κι άλλες ανάλογες μελέτες που να προχωρήσουν το θέμα αυτό παρακάτω ώστε να υπάρξουν πιο άρτιες μελέτες σχετικά με αυτό.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπερασματικά, η νοσηλευτική στο ελληνικό κράτος κατά το 19^ο αιώνα ακολούθησε τους δικούς της δρόμους. Έχοντας μια μακραίωνη παράδοση ως μια φιλάνθρωπη τέχνη σε συνδυασμό με τη νέα συστηματική γνώση και τεχνογνωσία μετετράπη σταδιακά σε μια συγκροτημένη επιστήμη και έναν συγκροτημένο επαγγελματικό κλάδο που παρείχε υπηρεσίες υγείας.

Εκτός από αυτό η Νοσηλευτική συμβάδισε με τα ευρύτερα ιστορικά γεγονότα που επικρατούσαν στη χώρα την περίοδο εκείνη. Έτσι εξυπηρέτησε πέραν των πρακτικών αναγκών που ήταν η αντιμετώπιση ασθενειών και η βελτίωση των παροχών υγείας στους πολίτες και πολιτικές ανάγκες όπως ήταν η κοινωνική πολιτική των εκάστοτε κυβερνώντων θέλοντας να προβάλλουν ένα φιλάνθρωπο και φιλολαϊκό πρόσωπο στην κοινωνία.

Σημαντική πρόοδος έγινε σε επίπεδο υποδομών. Έτσι η Ελλάδα ακολουθώντας τον συρμό της εποχής πολύ σύντομα απέκτησε τα δικά της ιδρύματα και τους δικούς της φορείς που εκπαιδευαν επαρκώς με βάση τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής νέους νοσηλευτές που επάνδρωσαν το στρατό, τα ιδρύματα και τα νέα νοσοκομεία της πρωτεύουσας και της επαρχίας.

Απ' την άλλη πλευρά υπήρξαν ιδρύματα και νοσοκομεία τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία γεγονός που συνέβαλε στην παροχή υπηρεσιών υγείας έναντι των πολιτών. Η κατασκευή και η ίδρυση τέτοιων φορέων υπήρξε καθοριστική για την βελτίωση συνθηκών ζωής των κατοίκων του νέου κράτους.

Συν τοις άλλοις η θεωρία και η γνώση που χρησιμοποίησαν οι πρώτοι επιστημονικά κατηρτισμένοι νοσηλευτές υπήρξε προϊόν εισαγωγής από το εξωτερικό και πιο συγκεκριμένα από την πρωτοπόρο στα νοσηλευτικά πράγματα Αγγλία, η οποία μέσω της μεγάλης μορφής της Φλώρενς Νάιτινγκέιλ έδωσε ώθηση για την επιστημονική οργάνωση και συγκρότηση της γνώσης γύρω από την περίθαλψη.

Εν κατακλείδι η ελληνική νοσηλευτική κατά το 19^ο αιώνα έπαιξε πολλούς ρόλους πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς, επιστημονικούς και εθνικούς. Η περαιτέρω έρευνα γύρω από την ιστορική εξέλιξη του κλάδου αυτού θα δώσει ακόμη περισσότερα στοιχεία σχετικά με την περίοδο που εξετάσαμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρή, Ε. (2008). Αθήνα του 19ου αιώνα
Θερμά λουτρά – ιαματικές πηγές – ψυχιατρεία. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 7(3), 221-225.
- Alexander, L. L., & Cave, V. G. (1975). Evangelismos Medical Center, Athens, Greece. *Journal of the National Medical Association*, 67(5), 388.
- Βελονάκη, Β. Σ., & Καλοκαιρινού, Α. (2006). Ιστορική εξέλιξη υγειονομικού συστήματος και Νοσηλευτική στην Ελλάδα. *Νοσηλευτική*, 45(4), 491-499.
- Γαρδίκας, Κ. (1985). *Ελένη Πατρινέλη. Νοσηλευτική*, 1985(4-5), 144-145.
- Γιαννόπουλος, Ι., 1975. Η παρακμή του Οθωμανικού κράτους. Η προσαρμογή των θεσμών στη νέα πραγματικότητα. Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, 11, Έκδ. 2009, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. 98-110.
- Γκιάλας, Α., 1977. *Θέματα Ιστορίας της Ιατρικής*. Αθήναι: Χωρίς Έκδοση.
- Coyer S. M., Gallo A. M., (2005). Secondary Analysis of Data. *Journal of Pediatric Health Care*, 19(1), 60-63.
- Δερτιλής, Γ., 2006. *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Δημητριάδου-Παντέκα, Α., & Λαβδανίτη, Μ. (2014). Κριτική αποτίμηση της επιρροής του προτύπου της Nightingale στην Νοσηλευτική εκπαίδευση στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στην Αμερική. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 13(2), 123-133.
- Δημητριάδου, Α. (2005). Η νοσηλευτική στην Ελλάδα από την αρχαιότητα μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. *Το Βήμα του Ασκληπιού*, 4(1), 16-24.
- Hinds P. S., Vogel R. J., Clarke-Steffen L., (1997). The Possibilities and Pitfalls of Doing a Secondary Analysis of a Qualitative Data Set. *Qualitative Health Research*, 7 (408), 408-424.
- Κακούρη, Α., 2014. *1821 η αρχή που δεν ολοκληρώθηκε*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Καραμπερόπουλος, Δ., 2003. *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*. Αθήνα: Εκδόσεις Σταμούλη.

- Κουρκούτα, Λ., 2010. *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης.
- Κουρκούτα, Λ., (2002). Χρονικό της πρώτης διοίκησης του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμός (1884-1900), *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 19(5), 573-576.
- Κουρκούτα, Λ., 2015. *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Στο: Π. Σαράφης και Θ. Κωνσταντινίδης, επιμ. 2015. *Εισαγωγή στη Νοσηλευτική Επιστήμη και τη Φροντίδα Υγείας*. Αθήνα: Ιατρικές Εκδόσεις Π.Χ. Πασχαλίδης. 19-52.
- Κουρκούτα, Λ. (1996). Νοσηλευτικά ιδρύματα της Ελλάδας και ειδικότερα Αθήνας και Πειραιά του 19ου αιώνα. *Νοσηλευτική*, 35(4), 254-261.
- Κουρκούτα Λ., Αβραμικά Μ., Σαπουντζή-Κρέπια Δ., (2007). Η Αναζήτηση του όρου «Νοσηλευτική» στα Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμός. Το Βήμα του Ασκληπιού, 2 (6), 1-7.
- Kourkouta, L., Papathanasiou, I., & Paraskevi, G. (2012). The first School of Nursing Education in Greece. *Education in Medicine Journal*, 4(2), 80-84.
- Κρεμμυδάς, Β., 2012. *Σύντομη Ιστορία του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Εκδόσεις Καλλιγράφος.
- Lambrini, K., Basiliki, V., Mihalache, A., Panagiota, P., & Theologia, Z. (2015). Hospitalization in the psychiatric hospital of Corfu in 19 th century. *American Journal of Nursing*, 4(2-1), 22-26.
- Λουκάτος, Δ., 1992. *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ.
- Mantzoukas, St., (2002). Nursing images of the 19th century in the U.K.: The analysis and the lessons learned for the present and the future nursing. *ICUs and Nursing Web Journal*, 10(April-June 2002), 1-27.
- McArt E. W., McDougal L. W., (1985). Secondary Data Analysis – A New Approach to Nursing Research. *The Journal of Nursing Scholarship*, 17(2), 54-57.
- Μερκούρης, Α., 2008. *Μεθοδολογία Νοσηλευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Εκδόσεις «ΕΛΛΗΝ».

Μπέλλου, Ε. (2015). Οι Δημόσιες Δαπάνες Υγείας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα. <http://dione.lib.unipi.gr/xmlui/bitstream/handle/unipi/6379/Bellou.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

Πατρινέλη, Ε. Α. (1985). Οργάνωσις και Διοίκησις των Νοσηλευτικών Υπηρεσιών. *Νοσηλευτική*, 4(5), 166 – 177.

Ρηγάτος, Γ., 2006. *Ιστορία της Νοσηλευτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις Βήτα.

Sarmadi, M. T. (2014). Florence Nightingale who Raised Nursing as a Highly Profession. *International Journal of Nursing Science*, 4(3), 33-36.

Σαπουντζή-Κρέπια, Δ. (2002). Οι ιστορικές καταβολές της Ελληνικής Νοσηλευτικής. *Νοσηλευτική*, 41(2), 129-137.

Τσιρπανλής, Ζ., 1993. *Η Ευρώπη και ο κόσμος 1814-1914*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Tsoucalas, G., Kousoulis, A. A., Karamanou, M., Tsoucalas, I., & Androutsos, G. (2011). The first official schools for nursing education in Greece: over a century of tradition. *Vesalius: acta internationales historiae medicinae*, 17(2), 102-107.

Φερεντίνου, Ε., 2010. Ιστορική εξέλιξη της Νοσηλευτικής στον Διεθνή Χώρο και την Ελλάδα. Στο: Ζυγά, Σ., Επιμέλεια, 2013. *Εισαγωγή στη νοσηλευτική επιστήμη*. Αθήνα: Εκδόσεις Βήτα. 13-31.

Χατζηνικολάου, Α. & Πιερράκος, Γ. (2006). Η παροχή υπηρεσιών υγείας στη Σμύρνη την περίοδο 1675–1922. *Νοσηλευτική*, 45 (2), 169-176.